

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΜΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΟ
ΚΟΣΜΟ

Διπλωματική εργασία: Όψεις της θέσης των γυναικών στην αρχαία Ετρουρία και
στην κλασική Αθήνα.

Επόπτρια Καθηγήτρια: Αικατερίνη Κορολή

Επιτροπή: Μαριάννα Θωμά, Αμφιλόχιος Παπαθωμάς

Φοιτήτρια: Ελένη Σχορετσανίτη (2021ΛΟΣΠΟ29)

Αθήνα 2024

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή	4
Πρόλογος (Α΄ μέρος)	6
Κεφάλαιο 1. Η σύνθεση της οικογένειας και η σημασία του ζεύγους στην ετρουσκική κουλτούρα.	
Α. Η θέση της γυναίκας στην ετρουσκική οικογένεια	7
Β. Το μοτίβο του ζεύγους στην ετρουσκική τέχνη	10
Γ. Η εξύμνηση του ζεύγους στη μνημειακή παράδοση και η σύνδεση της γυναίκας με το επέκεινα	12
Κεφάλαιο 2. Η τρυφηλή ζωή της Ετρούσκας.	
Α. Οι απόψεις των Ελλήνων διανοητών της αρχαιότητας για τον πολυτελή τρόπο ζωής των Ετρούσκων γυναικών	18
Β. Η αισθητική και η ενδυμασία τους.....	18
Κεφάλαιο 3. Η δημόσια ζωή και το ήθος μιας Ετρούσκας.	
Α. Η πνευματική καλλιέργεια.....	24
Β. Η συμμετοχή στους αθλητικούς αγώνες και στα συμπόσια.....	25
Γ. Το ήθος μιας Ετρούσκας στον ιδιωτικό βίο.....	28
Πρόλογος (Β΄ μέρος)	33
Κεφάλαιο 1. Οι κατηγορίες των γυναικών της κλασικής Αθήνας με κριτήριο την καταγωγή τους.	
Α. Η Αθηναία.....	33
Β. Η μη Αθηναία.....	39
Κεφάλαιο 2. Η προσφορά της γυναίκας στην αθηναϊκή πολιτεία, η κοινωνική καταπίεση και η αντιμετώπισή της από τον ανδρικό πληθυσμό.	
Α. Η μόρφωση και η εργασιακή δραστηριότητα.....	41
Β. Η κοινωνική καταπίεση και η συναισθηματική κατάσταση των γυναικών μέσα σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία.....	45
Γ. Οι απόψεις των τριών φιλοσόφων της κλασικής εποχής για τον ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία.....	50
Κεφάλαιο 3. Η εξωτερική εμφάνιση των γυναικών στην κλασική Αθήνα και η παρουσία τους στις θρησκευτικές πομπές.	
Α. Η αισθητική και ο καλλωπισμός.....	52

B. Η σχέση των γυναικών με το θείο στοιχείο και οι γυναικείες φιγούρες στα γλυπτά του Παρθενώνα.....	55
Συμπεράσματα.....	58
Βιβλιογραφία.....	62

Εισαγωγή

Η θέση της γυναίκας στις αρχαίες κοινωνίες της Μεσογείου ποικίλει από περιοχή σε περιοχή και τις περισσότερες φορές είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί με ενάργεια ο ρόλος που οι γυναίκες διαδραμάτιζαν στην εκάστοτε κοινωνία. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η ερμηνεία ποικίλων όψεων της θέσης των γυναικών στην κλασική Αθήνα και στην αρχαία Ετρουρία. Ο στόχος της συγκεκριμένης εργασίας δεν επικεντρώνεται σε μία αυστηρή σύγκριση μεταξύ αυτών των δύο κόσμων αλλά σχετίζεται περισσότερο με την προσπάθεια να αναδειχθεί ο ετρουσκικός πολιτισμός ως πολύτιμη καταβολή του κλασικού κόσμου μέσα από την αντιπαραβολή της θέσης των γυναικών. Ο ετρουσκικός πολιτισμός κορύφωσε τα ιδιαίτερα γνωρίσματά του κατά την αρχαϊκή εποχή, 9^{ος}- 6^{ος} αι. π. Χ, ενώ ο κλασικός τον 5^ο - 4^ο αι. π. Χ, γεγονός που καθιστά σαφές ότι το απόγειο του κάθε πολιτισμού δεν συνυπήρξε την ίδια περίοδο, όμως συνδέονται με μία χρονική συνάρτηση διαδοχής. Αν και χρονολογικά οι δύο κοινωνίες απέχουν, το ενδιαφέρον της σύγκρισης βασίζεται στη μεγάλη αντίθεση που παρατηρείται μεταξύ του τρόπου ζωής και της θέσης των γυναικών στην αρχαία Ετρουρία και στην αρχαϊκή και κλασική Αθήνα η οποία θεωρήθηκε το κέντρο του κλασικού κόσμου. Ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός δεν θα ήταν ο ίδιος δίχως τη πολιτισμική συμβολή των Ετρούσκων κυρίως στον ρωμαϊκό πολιτισμό. Οι Ετρούσκοι από τον 6^ο αι και εξής άρχισαν να αφομοιώνονται σταδιακά από τους Ρωμαίους, οι οποίοι όμως μοιραία είχαν ενσωματώσει πολλά πολιτισμικά ιδιώματα των Ετρούσκων, γι' αυτό και αποτελούν ένα σημαντικό μέρος της πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα εξεταστούν οι ρόλοι που δύναται να προσλάβει μία γυναίκα στον αρχαίο κόσμο. Για κάθε πολιτισμό οι τομείς και ο βαθμός εστίασης σε κάθε ζήτημα είναι άλλοτε κοινοί και άλλοτε διαφορετικοί καθώς οι πηγές που φτάνουν στις μέρες μας προέρχονται από διαφορετικούς πολιτιστικούς φορείς. Για παράδειγμα, δεν υπάρχουν άμεσες φιλολογικές πηγές από τους Ετρούσκους, γι' αυτό αξιοποιείται κυρίως ο υλικός τους πολιτισμός για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Αντίθετα, για τον κλασικό πολιτισμό υπάρχουν αρκετές φιλολογικές μαρτυρίες από τους ίδιους τους Αθηναίους, οι οποίες αναλύονται περισσότερο σε σχέση με τον υλικό τους πολιτισμό στη συγκεκριμένη εργασία. Οι βασικοί άξονες στους οποίους θα κινηθεί η παρούσα μελέτη είναι η θέση των γυναικών στην οικογένεια, στην κοινωνία και η συμμετοχή τους σε αυτή, καθώς και η συμβολή τους στη διαμόρφωση του αισθητικού ύφους. Αυτές είναι οι τρεις γενικές παράμετροι που θα διατρέξουν

την ανάλυση των δεδομένων τόσο για τις Ετρούσκες όσο και για τις Αθηναίες, όμως σε κάθε υποενότητα θα αναπτυχθούν ξεχωριστοί προβληματισμοί και το βάρος της ερμηνείας θα επικεντρωθεί σε διαφορετικούς τομείς. Στο πρώτο μέρος του κυρίως θέματος θα παρουσιαστεί η θέση της γυναίκας στην ετρουσκική κοινωνία και θα γίνει ιδιαίτερη μνεία στη σύνδεσή της με τον σύντροφό της καθώς τα υλικά ευρήματα αντικατοπτρίζουν μία ξεχωριστή σχέση. Επίσης, θα σχολιαστεί εκτενώς η σχέση των Ετρούσκων με το κόσμημα καθώς αποτελούσε ένα από τα πιο αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά που προσδιόριζαν την αισθητική των γυναικών.

Όσον αφορά τον ρόλο της γυναίκας στην Αθήνα, θα σχολιαστεί κυρίως ο ρόλος της καταγωγής των γυναικών που κατοικούσαν στην περιοχή, καθώς αποτελούσε το πρωταρχικό κριτήριο για την απόδοση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών και αρμοδιοτήτων στην κάθε γυναίκα. Εν συνέχεια θα αναλυθούν οι λογοτεχνικές φυσιογνωμίες γυναικών, όπως περιγράφονται από τους άντρες συγγραφείς, και έπειτα θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά στην κοινωνική καταπίεση που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες στην ανδροκρατούμενη δημοκρατική κοινωνία της Αθήνας. Βασική επιδίωξη της εργασίας είναι να παρατηρηθεί ο τρόπος ζωής των γυναικών τόσο σ' ένα αριστοκρατικό όσο και σ' ένα δημοκρατικό περιβάλλον και να ψηλαφιστεί ο βαθμός της επιρροής που άσκησε ο κάθε πολιτισμός στον μετέπειτα ελληνορωμαϊκό κόσμο με γνώμονα τη θέση της γυναίκας.

Το υλικό της έρευνας προέρχεται τόσο από πρωτογενείς όσο και από δευτερογενείς πηγές. Από τον πρωτογενή τομέα εξετάζονται λογοτεχνικά κείμενα της κλασικής περιόδου, κυρίως δικανικές, φιλοσοφικές και ιστορικές πραγματείες που αφορούν τις γυναίκες της κλασικής Αθήνας. Χρειάζεται να μνημονευθεί πως όλα τα παραπάνω έργα έχουν παραχθεί από άντρες, συνεπώς τα στοιχεία που παρουσιάζονται φέρουν τη δική τους πρόσληψη για τη θέση και τη ζωή των γυναικών.¹ Επίσης, ο υλικός πολιτισμός συμβάλλει στην εξαγωγή πιο άμεσων συμπερασμάτων για τον γυναικείο κόσμο, γι' αυτό και αξιοποιούνται τα στοιχεία που παρέχει η αγαλματοποιία και οι αναπαραστάσεις των αγγείων, κυρίως για την περίπτωση των γυναικών της Ετρουρίας. Τέλος, από τον δευτερογενή τομέα αξιοποιήθηκαν κυρίως έργα και άρθρα σύγχρονων και παλαιότερων ερευνητών που σχετίζονται με τους τομείς της θεματικής.

¹Pritchard (2014) 174.

Α΄ μέρος

Πρόλογος

Ο κλασικός πολιτισμός, ο οποίος αποτελεί πρωταρχικό στοιχείο του ελληνορωμαϊκού κόσμου της αρχαιότητας, κατάφερε να συγκροτήσει συγκεκριμένα ήθη και παραδόσεις, τα οποία διαμόρφωσαν το χαρακτηριστικό ύφος της δυτικής Μεσογείου. Ωστόσο, στην περιοχή της ιταλικής χερσονήσου μεσουράνησε ο ετρουσκικός πολιτισμός που διαφοροποιήθηκε σε πολλούς τομείς σε συνάρτηση με την Ελλάδα και τη Ρώμη. Η πρώτη φάση του ετρουσκικού πολιτισμού ονομάστηκε *Πολιτισμός της Βιλανόβα* και εκτείνεται από το 900 έως το 700 π.Χ. Πρόκειται για έναν μυστηριώδη πολιτισμό καθώς οι ρίζες του δεν έχουν εντοπιστεί με απόλυτη βεβαιότητα έως και σήμερα. Ήδη από την αρχαιότητα είχαν διχαστεί τόσο οι Έλληνες όσο και οι Ρωμαίοι υποστηρίζοντας διαφορετικές εκδοχές για την καταγωγή τους. Το γεγονός ότι η γλώσσα τους διαθέτει ξεχωριστό αλφάβητο και δεν παρουσιάζει ομοιότητες με το ελληνικό ή το λατινικό ενισχύει τη σύγχυση στο ζήτημα. Επίσης, η θρησκεία τους είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά και τελετουργικές συνήθειες με αποτέλεσμα να εντείνεται το μυστήριο. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς είχε παρατηρήσει ότι επρόκειτο για έναν λαό που δεν έμοιαζε με κανέναν άλλον ούτε ως προς τη γλώσσα ούτε ως προς τα ήθη.² Γι' αυτό ήταν από τους πρώτους υπερασπιστές της άποψης ότι ο λαός αυτός ήταν αυτόχθων και ότι δεν προερχόταν από κάποια ανατολική περιοχή.

Όπως αναφέρει και στο άρθρο της η Whitehead, ακόμα και οι ίδιοι οι Ετρουσκοί με την πάροδο του χρόνου έδειχναν να αναρωτιούνται για το παρελθόν τους.³ Ο Ησίοδος είναι, ίσως, ο πρώτος διανοητής που αναφέρει στο έργο του *Θεογονία* τον προβληματισμό του σχετικά με τις καταβολές των Τυρρηνών.⁴ Από την άλλη πλευρά, τα δύο αινιγματικά πολιτισμικά στοιχεία, της γλώσσας και της θρησκείας, ωθούν άλλους μελετητές, όπως τον Ηρόδοτο, να διαβλέπουν την προέλευση αυτού του λαού από κάποιο σημείο της Ανατολής. Ο Ηρόδοτος πίστευε ότι μετανάστευσαν από τη Λυδία για να αποικίσουν τη συγκεκριμένη περιοχή της Ιταλίας.⁵ Η θεωρία της ανατολικής προέλευσης βασίζεται στο γεγονός ότι η ετρουσκική γλώσσα δεν ανήκει στην οικογένεια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, αλλά

² Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* Α 30, 2.

³ Bonfante & Nagy & Whitehead (1996) 25.

⁴ Ησίοδος, *Θεογονία* 1011-1016.

⁵ Ηρόδοτος, *Ιστορία* Α 94.

φέρει κάποια κοινά χαρακτηριστικά με τις διαλέκτους της δυτικής Μ. Ασίας.⁶ Για παράδειγμα η Στήλη των Καμινίων που βρέθηκε στη Λήμνο κατά την πελασγική περίοδο του νησιού, φανερώνει έντονες γλωσσικές ομοιότητες με την ετρουσκική και στις δύο επιτύμβιες επιγραφές που βρέθηκαν. Ωστόσο, δεν θα μπορούσε να διαπιστωθεί με ακρίβεια η προέλευσή τους από εκεί, διότι κατά τη μετανάστευσή τους, όπως επιβεβαιώνει ο Ηρόδοτος, αντάλλαξαν στοιχεία με πολλούς άλλους πολιτισμούς. Συν τοις άλλοις στην αρχαιότητα υπήρχε ευρύτερα η αντίληψη ότι η γέννηση ενός πολιτισμού στα δυτικά της Μεσογείου προερχόταν από λαούς που μετανάστευσαν από την Ανατολή. Οι σύγχρονοι μελετητές τείνουν να συμφωνήσουν με την εκτίμηση του Διονύσιου του Αλικαρνασσεά περί εντοπιότητας του τυρρηνικού πολιτισμού, χωρίς ωστόσο να εξάγεται κάποιο αποκρυσταλλωμένο πόρισμα.⁷ Εάν αποκαλύπτονταν η αλήθεια σχετικά με την καταγωγή του ετρουσκικού πολιτισμού, ίσως εξηγούνταν ευκολότερα και ο τρόπος ζωής των γυναικών, ο οποίος διέφερε ποικιλοτρόπως από τη ζωή των υπολοίπων στη δυτική Μεσόγειο. Η μνημειακή κληρονομιά της Ετρουρίας συνεπικουρεί στην εξαγωγή εντυπωσιακών διαπιστώσεων για τη ζωή των Ετρούσκων γυναικών, ενώ οι φιλολογικές πηγές παρουσιάζουν ελάχιστα και εν μέρει αλλοιωμένα στοιχεία για τον καθημερινό τους βίο.

1. Η σύνθεση της οικογένειας και η σημασία του ζεύγους στην ετρουσκική κουλτούρα:

A. Η θέση της γυναίκας στην ετρουσκική οικογένεια.

Η ετρουσκική οικογένεια παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με το ελληνορωμαϊκό πρότυπο ως προς τη σύστασή της. Συνεπώς, δεν φέρει γνωρίσματα ανατολίτικων παραδόσεων, μερικές από τις οποίες είναι η πολυγαμία και η κοινοκτημοσύνη των γυναικών, όπως μας έχει πληροφορήσει ο Στράβων.⁸ Ωστόσο, υπάρχουν και τα σχόλια του Θεόπομπου σύμφωνα με τα οποία οι Ετρούσκοι συνήθιζαν να μοιράζονται ερωτικά τις γυναίκες τους.⁹ Πιο συγκεκριμένα, ισχυρίστηκε πως η ερωτική ελευθερία επέτρεπε στις γυναίκες να μεγαλώνουν τα παιδιά τους χωρίς να γνωρίζουν πάντοτε τον πατέρα, αναφέροντας μάλιστα πως οι σύζυγοι μεγάλωναν τα

⁶Heurgon (1997) 19.

⁷Nagy & Bonfante & Whitehead (2008) 413.

⁸Στράβων, *Γεωγραφικά* ΙΣΤ 4.25.

⁹Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστά* ΙΒ 14 d.

παιδιά άλλων αντρών.¹⁰ Η παραπάνω πρακτική, δεν ήταν τελείως άγνωστη στον αρχαίο κόσμο καθώς συνηθίζονταν και στη δωρική κοινωνία. Βέβαια, εξαιτίας της διαφορετικής ηθικής πρόσληψης του Θεόπομπου αναφορικά με τα ετρουσκικά ήθη οι διατυπώσεις του εξετάζονται με αμφιβολίες και σκεπτικισμό. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ της ετρουσκικής οικογένειας και της ελληνορωμαϊκής έγκειται στο γεγονός ότι το οικογενειακό περιβάλλον στην ετρουσκική κοινωνία αγκάλιαζε ισότιμα τη μητέρα δίνοντάς της λόγο και ισχύ, κάτι που απουσίαζε από την κλασική Αθήνα αλλά και τη Ρώμη. Παρά το γεγονός ότι η μητέρα έλαβε εξέχουσα θέση, δεν εγείρονται προβληματισμοί σχετικά με το αν η οργάνωση της οικογένειας ήταν μητριαρχική, όπως συνέβαινε στους Λυκίους. Οι ίδιοι αναγνώριζαν τα παιδιά από το επώνυμο της μητέρας τους ενώ το πατρικό απουσίαζε, όπως έχει καταγραφεί από τον Ηρόδοτο.¹¹ Η περίπτωση του ονόματος αποτελεί μία ιδιάζουσα περίπτωση στην ετρουσκική κοινωνία, παρουσιάζοντας έτσι, ακόμα μία σημαντική απόκλιση σε σχέση με τις γυναίκες της Μεσογείου.

Η ετρουσκική κοινωνία έδινε το δικαίωμα στη γυναίκα να έχει το δικό της όνομα, το οποίο δεν είχε καμία συνάρτηση με τ' όνομα του συζύγου της. Αντίθετα, στην αρχαία Ρώμη, μια Ρωμαία θα ονομάζονταν για παράδειγμα Κορνήλια, επειδή ήταν σύζυγος του Κορνήλιου. Από την άλλη, μια Ετρούσκα θα είχε το προσωπικό της κύριο όνομα, *Ramtha*, παραδείγματος χάρη, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση μιας ξεχωριστής προσωπικότητας μέσα στην οικογένεια. Το γεγονός ότι είχε ανεξάρτητο όνομα σηματοδοτεί και την ισχυρή θέση που κατείχε μέσα στον οικογενειακό ιστό, πόσο μάλλον, όταν το όνομά της μεταβιβάζονταν στους απογόνους της. Πρόκειται για μία τακτική που δεν συναντάται σε κανέναν άλλον γειτονικό λαό. Πιο συγκεκριμένα, στην ετρουσκική κοινωνία η ταυτότητα ενός ατόμου περιλάμβανε και το μητρικό επώνυμο. Ο Heurgon αναφέρει πως για να προσδιοριστεί ένας πραιτόρας της Ταρκυνίας που λεγόταν Larth πρόσθεταν τόσο τ' όνομα του πατέρα όσο και της μητέρας. Για παράδειγμα τον αποκαλούσαν Larth, γιο του Arnthal Plecus και της Ramthasc Apatrua.¹² Ακόμα και μετά τον εκρωμαϊσμό της Ετρουρίας η συγκεκριμένη συνήθεια επιβίωσε έως και τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Μία επιπλέον πληροφορία αναφορικά με το μητρικό όνομα εντοπίζεται και στους παπύρους της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου στους οποίους συχνά αναφέρεται,

¹⁰ Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστά* IB 14 e.

¹¹ Ηρόδοτος, *Ιστορία* A 173.

¹² Heurgon (1997) 130,131.

μεταξύ άλλων, το όνομα της μητέρας στην ταυτότητα ενός ατόμου κυρίως στα συμβόλαια. Μπορεί η προσθήκη του μητρικού ονόματος στην προσφώνηση ενός Ετρούσκου να ήταν πρωτοφανής για τον ελληνορωμαϊκό κόσμο, όπως επίσης και η διαφοροποίηση του γυναικείου ονόματος από το αντρικό, όμως όλα αυτά τα στοιχεία δεν είναι αρκετά για να σχηματιστεί η εντύπωση μίας μητριαρχικής κοινωνίας. Άλλωστε, όπως έχουν δείξει και οι περιγραφές κατά τον προσδιορισμό ενός Ετρούσκου, πρώτα αναφέρονταν το όνομα του πατέρα και έπειτα της μητέρας. Πάντως, εκείνο που δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί είναι η μέριμνα της συγκεκριμένης κοινωνίας για την παρουσία του μητρικού ονόματος κατά την προσφώνηση των παιδιών της καθώς και η δυνατότητα να μην προσδιορίζεται μέσω του συζύγου της. Αυτά τα δύο γνωρίσματα διαμορφώνουν το ύφος μίας κοινωνίας που υπήρξε πιο φιλική και στοργική απέναντι στο γυναικείο φύλο και συνέβαλαν στον ισότιμο ρόλο της μητέρας εντός της οικογένειας.¹³

Μία ακόμα πρωτότυπη συνήθεια που είχαν οι γυναίκες της Ετρουρίας ήταν το δικαίωμα να μεγαλώνουν τα παιδιά τους μόνες χωρίς να έχουν την επίσημη αναγνώριση του πατέρα κάτι που, όπως φαίνεται, έκαναν και οι γυναίκες από τη Λυκία, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο. Αυτό μπορούσε να συμβεί, γιατί όπως θα διατυπωθεί και παρακάτω οι γυναίκες είχαν στην κυριότητά τους περιουσιακά στοιχεία.¹⁴ Έτσι, ο χαρακτήρας του οικογενειακού ιστού της Ετρουρίας κρίνεται μάλλον πρωτότυπος καθώς εντοπίζεται η ύπαρξη μίας συναισθηματικής βάσης μεταξύ του ζεύγους που ήταν σπάνια για τα δεδομένα της αρχαιότητας. Οι Αθηναίοι, κυρίως οι ευγενικής καταγωγής, εξυμνούσαν τον ομόφυλο παιδικό έρωτα και μπορούσαν να έχουν αρκετές ερωμένες καθιστώντας τη σύνδεση με τη σύζυγό τους αρκετά περιορισμένη και δύσκολη. Η παραπάνω μηδενιστική αντιμετώπιση της συζύγου δεν ομοιάζει καθόλου με εκείνη που επιφύλασσε ο Ετρούσκος σύζυγος για τη συμβία του. Ο συγκεκριμένος λαός είχε συλλάβει την έννοια τους ζεύγους με μία πιο εξευγενισμένη προσέγγιση διαμορφώνοντας θεμελιώδεις αξίες για τον γάμο τους. Πιο συγκεκριμένα, ένα ετρουσκικό ζευγάρι μπορούσε να μοιραστεί τα συναισθήματα, τις απολαύσεις αλλά και τις οικογενειακές αποφάσεις. Η γυναίκα ήταν ο συνοδοιπόρος του συζύγου της και το αντίστροφο, πλάθοντας έτσι μια ισορροπημένη και ισάξια σχέση στην οικογένεια.

¹³Bonfante (1981) 157.

¹⁴Bonfante (1973) 93.

B. Το μοτίβο του ζεύγους στην ετρουσκική τέχνη.

Η συντροφική αγάπη και η αφοσίωση των συζύγων αντανακλάται κυρίως στην ετρουσκική τέχνη. Φυσικά, τόσο οι Έλληνες όσο και οι Ρωμαίοι διανοητές της εποχής είχαν στηλιτεύσει στα γραπτά τους αυτού του είδους τη σχέση, εφόσον το πρότυπο μιας γυναίκας ως ισότιμο ον δίπλα στον σύζυγο φάνταζε πολύ μακρινό από τα ανδροκρατούμενα ιδανικά τους. Αυτή η εκ διαμέτρου αντίθετη αντιμετώπιση της γυναίκας επιβεβαιώνεται αρκεί και μόνο να σκεφτεί κανείς πως οι Αθηναίοι είχαν δημιουργήσει ακόμα και ξεχωριστά δωμάτια εντός της οικίας τους, τον γυναικωνίτη, προκειμένου να δραστηριοποιείται σε αυτά η γυναίκα του σπιτιού.¹⁵

Η ετρουσκική οικογένεια υπήρξε μία δεμένη ομάδα που αποτύπωσε τον ζωτικό ρόλο που διαδραμάτισε η γυναίκα ευρύτερα στην κοινωνία. Εφόσον, δεν υπάρχουν λογοτεχνικά κείμενα δια χειρός των ίδιων των Ετρούσκων που να αποσαφηνίζουν τη σύσταση της οικογένειας τους και τη θέση της γυναίκας, τα ταφικά μνημεία είναι εκείνα που διαφωτίζουν τη σημασία του ετρουσκικού γάμου. Ένα χαριτωμένο παράδειγμα από την ετρουσκική τέχνη που εκφράζει την έννοια της ομόνοιας στο ζευγάρι είναι τα αναθήματα του 7^{ου} - 6^{ου} αι. π. Χ. Πρόκειται για τρία μπρούτζινα αγαλματίδια, εκ των οποίων το ένα αποτυπώνει έναν άντρα πολεμιστή, το άλλο μία γυναίκα και το τρίτο ένα ζώο. Η παραπάνω τριάδα ενσαρκώνει το ιδανικό ενός ζευγαριού που έχει υπό την αιγίδα του ένα ζώο, προβάλλοντας έτσι το πρότυπο της οικογενειακής ζωής.¹⁶ Οι Ετρούσκοι φαίνεται πως εξυμνούσαν την αξία της προσωπικής σύνδεσης μεταξύ των μελών ενός γάμου, όπως φανερώνεται από το συγκεκριμένο μοτίβο, το οποίο ήταν δημοφιλές στη βόρεια Ετρουρία. Το μοτίβο του ζευγαριού που προέβαλαν οι Ετρούσκοι μπορεί να μην επηρέασε τη θεματική της τέχνης στην Αθήνα, ωστόσο σε ορισμένες περιοχές της Ανατολής, όπως η Αίγυπτος και η Μ. Ασία, φαίνεται πως ήταν προσφιλές. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα ζευγάρια είχαν είτε βασιλική είτε θεϊκή καταβολή, όπως διατυπώθηκε και παραπάνω για τους Ρωμαίους. Τα πέτρινα ειδώλια από τα Χρύσαφα κοντά στη Σπάρτη είναι η μοναδική ελληνική περιοχή που αποτύπωσε το μοτίβο του ζευγαριού στην τέχνη. Απεικονίζεται ένας άντρας να στέκεται πλάι στη γυναίκα, η οποία κρατάει το πέπλο της, ενώ ένα πλήθος προσκυνητών τούς πλησιάζει και το ζευγάρι καταλήγει σε ηρωικό θάνατο.

¹⁵Lamberton & Rotroff (2013)28-29.

¹⁶Bonfante (1981) 158.

Η συγκεκριμένη σκηνή θυμίζει την ετρουσκική θεματική στην αγαλματοποιία.¹⁷ Τα κοινά σημεία που παρουσιάζουν η Σπάρτη και η Ετρουρία είναι περισσότερο από το γεγονός ότι προβάλλουν στην τέχνη τους τη σημασία του ζευγαριού. Για παράδειγμα, αν εξεταστεί η αρχαϊκή περίοδος και των δύο λαών θα διαπιστωθεί ότι ακολουθούσαν και αμφότεροι το αριστοκρατικό πολίτευμα. Ο συγκεκριμένος τρόπος διακυβέρνησης εστίασε στην ευγενική καταγωγή των οικογενειών και κατά συνέπεια ενίσχυσε τη σημασία της συζυγικής σχέσης. Γύρω στο 500 π.Χ. οι Σπαρτιάτες άρχισαν να εγκαταλείπουν την απεικόνιση των ερωτευμένων ζευγαριών και οι φιγούρες εμφανίζονται πια πιο μοναχικές. Αντίθετα, στην Ετρουρία τον τέταρτο αιώνα η παρουσίαση του αντρόγυνου γνωρίζει μεγάλη άνοδο και δύσκολα εγκαταλείπεται το συγκεκριμένο πρότυπο. Το στοιχείο αυτό επιβίωσε στην κουλτούρα τους για πολλά χρόνια και εξαλείφθηκε μόνο, όταν ο πολιτισμός τους αφομοιώθηκε από τον ρωμαϊκό.

Επιπλέον, μία άλλη περιοχή που είχε αριστοκρατικό πολίτευμα κατά την αρχαϊκή περίοδο και προσομοίαζε στα ετρουσκικά ήθη ήταν η ελληνική αποικία, Σύβαρις, στη Μεγάλη Ελλάδα της Νότιας Ιταλίας. Εκεί ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονταν οι γυναίκες θύμιζε πιο πολύ εκείνον των Ετρούσκων, καθώς οι γυναίκες μπορούσαν να λαμβάνουν μέρος ακόμα και στα συμπόσια. Μία πηγή που το επιβεβαιώνει είναι η ιστορία του Συβαρίτη Σμινδυρίδη, ο οποίος, όταν έφτασε στη Σικυώνα, ζήτησε σε γάμο την κόρη του Κλεισθένη. Όταν ένας άντρας τον πλησίασε για να ξαπλώσει μαζί του εκείνος του απάντησε θυμωμένος ότι το κρεβάτι του θα το μοιράζεται μόνο με τη γυναίκα που επρόκειτο να παντρευτεί.¹⁸ Έτσι, γίνεται αντιληπτό πως ο Σμινδυρίδης αντιμετώπιζε τη μέλλουσα σύζυγό του με μία τρυφερότητα που προσιδίαζε περισσότερο στον ετρουσκικό τρόπο ζωής. Συνεπώς, ο συντροφικός ρόλος της γυναίκας στην Ετρουρία ήταν ένα πρότυπο που επηρέασε ανά διαστήματα την προβολή της γυναίκας σε ορισμένες περιοχές της Μεσογείου κυρίως στην τέχνη, όπως στην περίπτωση της Σπάρτης και άλλοτε στην καθημερινότητα, όπως συνέβη με την ελληνική αποικία στη νότια Ιταλία.

¹⁷Bonfante (1981)187.

¹⁸Ηρόδοτος, *Ιστορία* ΣΤ 126-127.

Γ. Η εξόμνηση του ζεύγους στη μνημειακή παράδοση και η σύνδεση της γυναίκας με το επέκεινα.

Η ετρουσκική μνημειακή τέχνη μεταξύ του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ. βρίθει παραδειγμάτων που τιμούσαν το γυναικείο φύλο. Πιο συγκεκριμένα, έχουν βρεθεί γυναικείοι τάφοι που είναι πιο πολυτελείς και έντεχνοι από εκείνους των αντρών. Πρόκειται, ίσως, για ένα στοιχείο που φανερώνει ότι οι γυναίκες εξυμνούνταν περισσότερο σε σχέση με τους άντρες στη μεταθανάτια ζωή τους.¹⁹

Το σχήμα των σαρκοφάγων είναι ένα αδιάσειστο στοιχείο που επιβεβαιώνει την παραπάνω αντίληψη. Έχουν εντοπιστεί τάφοι γυναικών στην Καιρέα να βρίσκονται μέσα σ' ένα τετράγωνο σχήμα σαρκοφάγου, το οποίο συμβολίζει την έννοια του σπιτιού. Το αντίστοιχο σύμβολο για τους ανδρικούς τάφους φέρει το σχέδιο των φαλλών.²⁰ Επιπλέον, ο τάφος των αντρών τις περισσότερες φορές περιλαμβάνει ένα απλό κρεβάτι ενώ η θηλυκή κλίνη ήταν μια πιο περίτεχνη κατασκευή καθώς τοποθετούνταν συνήθως μέσα στη σαρκοφάγο.²¹ Το γεγονός ότι η σαρκοφάγος της γυναίκας έχει το σχήμα σπιτιού θα μπορούσε να σημαίνει ότι η ίδια ήταν υπεύθυνη για ό,τι αφορούσε την οικία και την οικογένεια της.²² Αργότερα, τον 4^ο αιώνα οι έντονες διαφορές μεταξύ των τάφων αρχίζουν να υποχωρούν και ο βασικός δείκτης διαφοροποίησης ήταν πια οι ταφόπλακες, *cippi*, πάνω στις οποίες υπήρχαν επιγραφές που επιβεβαίωναν το φύλο του ιδιοκτήτη τους. Μία άλλη αξιοσημείωτη παρατήρηση είναι ότι τα κρεβάτια του ανδρόγυνου ήταν μαζί όπως και οι τάφοι τους, κάτι που υπογραμμίζει την ισοτιμία και την ομόνοια του ζευγαριού τόσο στη ζωή όσο και στον θάνατο.

Από τον τρόπο που οι Ετρούσκοι αντιμετώπιζαν τις συζύγους τους γίνεται αντιληπτός και ο βαθμός της ελευθερίας που εκείνες είχαν. Η ισότιμη αλλά και προστατευτική στάση ενός συζύγου απέναντι στη σύντροφό του δείχνει να τοποθετεί την αξία της σ' ένα υψηλό ανθρωπιστικό επίπεδο.²³ Η συζυγική στοργή κορυφώνεται σ' ένα πολύ δημοφιλές δημιούργημα της ετρουσκικής τέχνης της αρχαϊκής εποχής. Πρόκειται για ένα ζευγάρι, *Bride and Groom*, που είναι αγκαλιασμένο κάτω από την ίδια κουβέρτα και φιλοτεχνήθηκε περίπου το 525 π.Χ., στην Καιρέα. Η συγκεκριμένη σαρκοφάγος ήταν φτιαγμένη από τερακότα και σήμερα φυλάσσεται στη Ρώμη, Villa

¹⁹Bonfante (1981) 158.

²⁰Bonfante (1973a) 94.

²¹Bonfante (1981) 159.

²²Bonfante (1981) 160.

²³Bonfante (1981) 160.

Giulia Museum.²⁴ Το ζευγάρι είναι ξαπλωμένο και ο άντρας αγκαλιάζει τρυφερά τη σύζυγό του προσφέροντάς της ασφάλεια και προστασία. Το επαναλαμβανόμενο μοτίβο του κρεβατιού και της κουβέρτας είναι δείκτες της συντροφικής ενότητας, ενώ η κίνηση των χεριών τους εκφράζει την επιθυμία τους για τη σωματική επαφή. Αυτό το ισχυρό δέσιμο του ζευγαριού που απεικονίζεται στο κρεβάτι του είναι ένας κοινός τόπος στην ταφική μνημειακή τέχνη που εντοπίζονται στις ετρουσκικές πόλεις.²⁵

Ένα ακόμα παράδειγμα που συγκινεί λόγω της συντροφικής σχέσης που απολάμβαναν οι Ετρούσκοι ακόμα και μετά θάνατον είναι το πέτρινο ανάγλυφο που βρέθηκε πάλι στο Vulci τον 4^ο αι π.Χ. και βρίσκεται στο Μουσείο της Βοστώνης. Πρόκειται για έναν γαμπρό και μία νύφη, συνεπώς είναι μια εικόνα γάμου ενταγμένη όμως σ' ένα ταφικό τελετουργικό. Το ζευγάρι έχει μόλις ενωθεί με τα δεσμά του γάμου και τους ακολουθούν οι αγαπημένοι τους, οι οποίοι φέρουν τα χαρακτηριστικά της τάξης τους και των αξιωμάτων τους. Ο άντρας κρατά ένα ραβδί φανερώνοντας ότι έχει επιστρέψει από ένα ταξίδι, όμως, εάν παρατηρηθεί το νεκρικό περικείμενο, θα μπορούσε να διατυπωθεί η εκτίμηση ότι ο άντρας έχει επιστρέψει πίσω στη ζωή μόνο και μόνο για να ενωθεί για ακόμα μία φορά με τη γυναίκα του. Έτσι, είτε έχει αφιχθεί για να την παντρευτεί είτε για να την οδηγήσει στο θάνατο, η εικόνα που εξάγεται φανερώνει έναν άντρα που διαπνέεται από πολύ τρυφερά αισθήματα για τον άνθρωπό του. Στο τέλος της σκηνής τους περιμένουν δύο άμαξες για να ξεκινήσουν το ταξίδι του θανάτου.²⁶

Η σαρκοφάγος του 4^{ου} αιώνα με τον τίτλο, *Couple resting under a toga*, που βρέθηκε στο Vulci και φυλάσσεται στο Μουσείο της Βοστώνης, απεικονίζει το ζευγάρι να είναι ξαπλωμένο και αγκαλιασμένο εκφράζοντας έτσι την αγάπη και το δέσιμο που έχουν ως ζεύγος.²⁷ Το νεαρό ζεύγος που βρίσκεται κάτω από την ίδια κουβέρτα με τον άντρα να φορά έναν γαμήλιο μανδύα φαίνεται πως απολαμβάνει τη συζυγική συντροφιά στο νεκρικό του κρεβάτι. Όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στους *Δειπνοσοφιστές* η στρογγυλή toga, δηλαδή η κουβέρτα κάτω από την οποία τυλίγονταν το ζευγάρι, ήταν ένα γαμήλιο σύμβολο, γι' αυτό γνωρίζουμε πως σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις το ζευγάρι ήταν παντρεμένο.²⁸ Ενώ το ανάγλυφο είναι κοντά στο αρχαιοελληνικό κλασικό ύφος και παραπέμπει σε αυτό, ως προς την

²⁴Bonfante (1981)177.

²⁵Bonfante(1981) 159.

²⁶Bonfante (1981) 161.

²⁷Bonfante (1981) 160.

²⁸Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστά* Α 23d.

κατασκευή του απέχει πολύ από την ελληνική πρόσληψη. Το θέαμα ενός αγαπημένου ζευγαριού ξαπλωμένο κάτω από το ίδιο σκέπασμα θα ήταν για τους Έλληνες μια παράδοξη εικόνα. Ακόμα και η γύμνια του γυναικείου σώματος στην τέχνη θα προκαλούσε έκπληξη, αν σκεφτεί κανείς πως το γυμνό γυναικείο σώμα εκτέθηκε στην Ελλάδα πολύ αργότερα. Εν ολίγοις, για τους Έλληνες το συγκεκριμένο μοτίβο θα πρέπει να αντιπροσώπευε κάτι σκανδαλώδες και ανήθικο για τον χαρακτήρα της Ετρούσκας.²⁹

Περί της γυμνότητας των ετρουσκικών αγαλμάτων τίθεται ένα ερώτημα, όπως παρατήρησε η Larissa Bonfante. Η ίδια διερωτάται αν τα γυμνά σώματα των αγαλμάτων δηλώνουν τον σαρκικό έρωτα ή αν μιμούνται την «ηρωική γύμνια», δηλαδή το ελληνικό ιδεώδες ομορφιάς για το γυμνό. Ίσως, οι Ετρούσκοι να μην είχαν κανέναν συντηρητισμό στον έρωτα και να αποτύπωναν το γυναικείο σώμα χωρίς να προσέδιδαν καμία πρόστυχη διάσταση σε αυτό, αλλά να το περιέβαλαν με μία αγνή και αισθησιακή διάσταση.

Το μοτίβο του ζευγαριού ξαπλωμένο στην νεκρική του κλίνη με τον άντρα να αγκαλιάζει τη γυναίκα του και η ίδια να κάθεται στο πόδι του κρεβατιού είναι κοινός τόπος στην τέχνη του 4^{ου} αιώνα. Τις περισσότερες φορές η γυναικεία μορφή είναι η σύζυγος του εικονιζόμενου, όμως πολλές φορές το θηλυκό ενσαρκώνει τον άγγελο που οδηγεί τον άντρα στον κάτω κόσμο.³⁰ Η υπερβατική δύναμη της γυναίκας που επικοινωνεί με το θείο στοιχείο αντικατοπτρίζεται καλλιτεχνικά και σε αυτόν τον αιώνα. Ακόμα μία παρατήρηση που αφορά τα ετρουσκικά ζευγάρια είναι ότι ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης ή αξιώματος, αν πρόκειται για ηρωικούς προγόνους για βασιλιά ή βασίλισσα, όλα τα παραδείγματα εστιάζουν στην αξία της οικογένειας που στηρίζεται στην ένωση του ζευγαριού.

Ενώ λοιπόν οι Ετρούσκοι είχαν επηρεαστεί πολύ από τους Έλληνες ως προς την αισθητική των αγαλμάτων, στο θεματικό μοτίβο έκαναν μία κομβική αλλαγή. Στην ουσία, αντικατέστησαν τους Έλληνες πολεμιστές που κουβαλούσαν τον νεκρό συμπολεμιστή τους με το ετρουσκικό αντρόγυνο.³¹ Αυτό είναι ένα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό για την ιχνηλάτηση της νοοτροπίας και τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται και αισθάνεται ένας λαός. Για παράδειγμα, οι μεν Έλληνες είχαν εμμονή

²⁹Bonfante (1981) 161.

³⁰Bonfante (1981) 161.

³¹Bonfante (1981) 162.

με την πολεμική νίκη και το αποτύπωναν στα έργα τους, ενώ οι Ετρούσκοι με την οικογένεια.

Κι αν η παραπάνω διαπίστωση αφορά την αντιπαράθεση μεταξύ Ετρούσκων και Ελλήνων, παρακάτω θα εξεταστεί η επιρροή των Ετρούσκων στη ρωμαϊκή τέχνη και ο ρόλος που είχε η γυναίκα. Οι Ρωμαίοι είχαν φυσικά αντιληφθεί την επιμονή των Ετρούσκων να απεικονίζουν στην αγαλματοποιία τους ζεύγη, κάτι το οποίο αντέγραψαν και οι ίδιοι στις περιπτώσεις των θεοτήτων και των μυθικών ηρώων. Για παράδειγμα απεικονίζουν τον Ηρακλή συχνά μαζί με κάποια γυναικεία συντροφιά. Ακόμα μία περίπτωση που επιβεβαιώνει την προσπάθεια των Ρωμαίων να μιμηθούν την ετρουσκική τέχνη είναι τα αγάλματα που βρέθηκαν στη Ρώμη το 399 π.Χ., τα οποία απεικονίζουν ένα ζευγάρι ξαπλωμένο στο κρεβάτι, τυλιγμένο κάτω από την κουβέρτα να βρίσκεται σ' εύθυμη και γιορτινή διάθεση. Το γυναικείο πρόσωπο ήταν η Diana, η ρωμαϊκή εκδοχή της θεάς Αρτέμιδας.

Επίσης, ο Άδης και η Περσεφόνη που αναπαρίστανται σε έναν ετρουσκικό τοίχο του 4^{ου} αιώνα, αργότερα αντικαταστάθηκαν από το ρωμαϊκό ζευγάρι της Προσέρπινας και του Πλούτωνα (Dis), οι οποίοι κήκαν ζωντανό στον πόλεμο με τον Αννίβα. Σίγουρα όλα τα παραπάνω παραδείγματα συμβάλλουν στην άποψη ότι η εικόνα του ετρουσκικού ζευγαριού άρχισε να περνάει στη συνείδηση των Ρωμαίων. Βέβαια, οι ίδιοι αναπαρήγαν το μοτίβο μόνο για όντα που ξεπερνούσαν τη θνητή φύση και δεν συμπεριέλαβαν τα πρώτα χρόνια κάποια θνητή γυναίκα να στέκεται πλάι στον σύζυγό της.

Έτσι οι Ρωμαίοι φαίνεται να ήταν δεκτικοί στην υιοθέτηση της ετρουσκικής οπτικής στην καλλιτεχνική έκφραση, όμως δεν άφησαν ποτέ τα ήθη των Ετρούσκων να επισκιάσουν τις δικές τους παραδόσεις και πεποιθήσεις. Άλλωστε, η πατριαρχία παρέμεινε ακμαία στη ρωμαϊκή κοινωνία παρά το γεγονός ότι η τέχνη τους στέγασε την τρυφερότητα των θεϊκών ζευγαριών. Στην πραγματική ζωή ούτε η νομοθεσία, ούτε η ίδια η κοινωνία ασπάστηκε ποτέ την αξία του ζεύγους, όπως την εννόησαν οι Ετρούσκοι. Ο Ρωμαίος άντρας εξακολούθησε να διαδραματίζει τον ρόλο του *paterfamilias* και να είναι το κυρίαρχο φύλο στην κοινωνία του.³²

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό που αποδιδόταν στην Ετρούσκα και αφορούσε τη μεταθανάτια ζωή της είναι εκείνο της παντοδυναμίας της στο σύμπαν. Στην ετρουσκική θρησκεία η ισχύς της γυναικείας φύσης, η *Μητέρα- Γη*, λατρεύονταν με

³²Bonfante (1981) 163.

θήρμη αποκαλώντας την Juno ή Mater Matuta. Το θρησκευτικό στοιχείο συνδυάστηκε με τη μεταθανάτια δύναμη που αποκτούσε μία νεκρή γυναίκα, όταν πήγαινε στον κόσμο των θεών. Εκείνο που εντυπωσιάζει είναι πως η ετρουσκική κοινωνία φαντάστηκε μόνο τη γυναίκα να συγγενεύει με τη Μητέρα φύση.³³ Το μεταφυσικό στοιχείο λοιπόν δόθηκε ως εξέχον χαρακτηριστικό στη γυναίκα μετά θάνατον. Βέβαια, και στην επίγεια ζωή η Ετρούσκα συνδέθηκε με τις προφητείες και την ερμηνεία των σημαδιών που προϋπέθετε κάποια μεταφυσική δύναμη. Όπως αναφέρει και ο Τίτος Λίβιος όλες οι Ετρούσκες ήταν έμπειρες στην οίονοσκοπία παρουσιάζοντας την Τανακύλα να ευστοχεί στις προβλέψεις της.³⁴

Ως προς τα βασιλικά ζεύγη, αρκετές βασίλισσες της Ετρουρίας έχουν αφήσει μεγαλύτερο απόηχο σε σχέση με τους συζύγους τους, όπως ήταν η περίπτωση της Τανακύλας και της Τυλλίας, οι ζωές των οποίων θα σχολιαστούν παρακάτω. Αντίθετα, στη Ρώμη οι βασίλισσες γνωστοποιούνταν κυρίως μέσω των αντρών τους, όπως φανερόνεται και από το όνομά τους, το οποίο είτε θα προερχόταν από τον πατέρα, είτε από τον σύζυγο.³⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγραφή μιας λογομαχίας που ξέσπασε σ' ένα συμπόσιο του Σέξτου Ταρκύνιου μεταξύ των νεαρών Ετρούσκων αναφορικά με τις αρετές των συζύγων τους. Το συγκεκριμένο επεισόδιο παρουσιάζεται στο έργο του Τίτου Λίβιου, *Από κτίσεως Ρώμης*, στο 57^ο κεφάλαιο του 1^{ου} βιβλίου. Όλες οι σύζυγοι των πριγκίπων που παρευρίσκονταν στη γιορτή ήταν Ετρούσκες εκτός από τη σύζυγο του Ταρκύνιου Κολλατίνου που ήταν Ρωμαία. Ο καθένας, φυσικά, παινεύει τον χαρακτήρα της δικής του γυναίκας μέχρι που η συζήτηση δημιουργεί εντάσεις και μετά από λίγο αποφασίζουν να επιστρέψουν αιφνιδιαστικά στη Ρώμη προκειμένου να ελέγξουν τη διαγωγή των συζύγων τους. Ενώ, λοιπόν, όλοι οι πρίγκιπες βλέπουν τις συζύγους τους να απολαμβάνουν την παρέα άλλων αντρών κατά τη διάρκεια ενός συμποσίου, η Λουκρητία ακολουθεί τις παραδόσεις της πατρίδας της και απέχει.

Ο ιστορικός εκθέτει το πορτραίτο της Λουκρητίας ως μία ηθική γυναίκα που μένει ξάγρυπνη στη μέση του σπιτιού υπό το φως της λαμπάδας προκειμένου να τελειώσει το υφαντό της μαζί με τις υπηρέτριες. Ακόμα και η όρθια στάση του σώματός τους, δείχνει ότι εργάζονται για την περιποίηση της οικογένειας και δεν

³³Heurgon (1997) 163.

³⁴Titus Livius, *Ab urbe condita* I 34, 9.

³⁵Bonfante (1981) 163.

είναι ξαπλωμένες σε κάποιον συμποσιακό καναπέ. Οι αρετές που προβάλλονται από τον Τίτο Λίβιο για τη Λουκρητία ανταποκρίνονται στο ρωμαϊκό πρότυπο για το ήθος της γυναίκας. Η Λουκρητία είναι ντροπαλή, *prudica*, εφόσον δεν βγαίνει από το σπίτι, ασχολείται με τις οικιακές εργασίες αφού καταπιάνεται με το μαλλί, *lanifica*, *domiseda* και είναι αφοσιωμένη στον σύζυγό της.³⁶ Η πίστη και η ομορφιά της Λουκρητίας ήταν τα δύο χαρακτηριστικά που προσέλκυσαν τον Σέξτο Ταρκύνιο, ο οποίος θέλησε να την βιάσει προκειμένου να την υποτάξει. Με ποταπό τρόπο το καταφέρνει και φεύγει με τον θρίαμβο της επιτυχίας από το σπίτι. Το εντυπωσιακό είναι ότι η Λουκρητία μετά από αυτή την πράξη εξομολογείται το περιστατικό στον σύζυγο και στον πατέρα της και αφού τους ορκίζει να πάρουν εκδίκηση αυτοκτονεί για να τιμωρήσει τον εαυτό της. Τα ετρουσκικά ιδανικά απείχαν πολύ από τα ρωμαϊκά. Σίγουρα θα ήταν πολύ ενδιαφέρουσα η περίοδος κατά την οποία οι Ρωμαίοι άρχισαν να ενώνονται δια του έγγαμου βίου με τους Ετρούσκους. Η Ετρούσκα νύφη που θα έφτανε σ' ένα ρωμαϊκό σπίτι θα φάνταζε αρκετά εξωστρεφής και ίσως κάπως ανάρμοστη για οίκο, ενώ η Ρωμαία που θα εισέρχονταν στην ετρουσκική οικία θα φαίνονταν αρκετά σεμνότυφη στις γυναίκες της οικογένειας.³⁷

Η Ρώμη, όπως και η Αθήνα, επιφύλασσαν στη γυναίκα μία μοναχική θέση στο σπίτι, η οποία πλάι στις υπηρέτριές της συνήθιζε να υφαίνει και να φροντίζει για τις οικιακές εργασίες. Η ύψιστη γυναικεία αρετή στον ελληνορωμαϊκό κόσμο ήταν η υφαντική τέχνη, στην οποία μετείχαν τα κορίτσια από τη νεαρή τους ηλικία. Η Λουκρητία και η Πηνελόπη αποτελούσαν το κλασικό γυναικείο πρότυπο που οι Ετρούσκες κατέρριψαν σε πολλά επίπεδα.³⁸ Το γεγονός ότι θα μπορούσε ανάμεσα σ' ένα ζεύγος της κλασικής Αθήνας ή της Ρώμης να εμφανίζονται εκδηλώσεις τρυφερότητας και συζυγικής αγάπης δεν μειώνει καθόλου τις ελευθερίες που στερήθηκαν οι συγκεκριμένες γυναίκες. Ωστόσο, ακόμη κι αν υπήρξαν αυτές οι στιγμές, ανήκαν στα όρια του σπιτιού και δεν αποτέλεσαν ποτέ ένα δυνατό θέμα, ώστε να αποτυπωθεί σε κάποιο είδος τέχνης.

³⁶Heurgon (1997)138.

³⁷Heurgon (1997)138.

³⁸Mossé (1969)93.

2. Η τρυφηλή ζωή της Ετρούσκας:

A. Οι απόψεις των Ελλήνων διανοητών της αρχαιότητας για τον πολυτελή τρόπο ζωής των Ετρούσκων γυναικών.

Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν πως η ροπή των Ετρούσκων στον πολυτελή τρόπο ζωής εναρμονίζεται με τη βαρβαρική καταγωγή τους. Όπως θ' αναλυθεί και παρακάτω, η τάση τους για μία άνετη ζωή απαντάται σε πολλά στοιχεία της καθημερινότητάς τους. Οι Ετρούσκοι συνήθιζαν να περιποιούνται την εμφάνισή τους, να διοργανώνουν πολλά συμπόσια και να ετοιμάζουν πλούσια γεύματα. Ο στωικός φιλόσοφος Ποσειδώνιος υποστήριζε πως η Ετρουρία ξεκίνησε ως μία υπερδύναμη, όμως στην πορεία λόγω της γόνιμης γης της έστρεψε τους πολίτες της στη νωθρότητα. Επιδόθηκαν ακόμη και σε γαστριμαργικές υπερβολές, γεγονός που επιβεβαιώνει και η εύρεση αγαλμάτων που απεικονίζουν παχύσαρκους άντρες.³⁹ Ο Πλάτων στην *Πολιτεία* ανακαλεί τους ετρουσκικούς καναπέδες στις τοιχογραφίες της Ταρκυνίας για να αναφερθεί σ' έναν τρυφηλό τρόπο ζωής.⁴⁰

Στο πλαίσιο της φροντίδας του σώματος και του πολυτελούς τρόπου περιποίησής του, ο Θεόπομπος μνημονεύει ότι οι Ετρούσκοι, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών, συνήθιζαν να αφαιρούν την τριχοφυΐα τους, μαδώντας τις τρίχες με έμπλαστρο από πίσσα και ξυρίζοντας σημεία του σώματός τους. Μάλιστα, κάνει λόγο ακόμα και για εργαστήρια που αναλάμβαναν τη συγκεκριμένη διαδικασία παρομοιάζοντάς τα με τα ελληνικά κουρεία. Έτσι, κατάφερναν να διατηρούν τα σώματά τους τρυφερά και λεία, υιοθετώντας τις βαρβαρικές πρακτικές.⁴¹

B. Η αισθητική και η ενδυμασία τους.

Ένα σημαντικό στοιχείο που επιβεβαιώνει την αγάπη για την πολυτέλεια είναι η ενδυμασία των Ετρούσκων γυναικών. Η περιβολή φανερώνει πολλά για έναν πολιτισμό, τόσο για την αισθητική του έκφραση όσο και για την ηθική του υπόσταση. Για παράδειγμα ένας λαός, όπως ο ετρουσκικός, στον οποίο το γυναικείο πρόσωπο συγκέντρωνε ποικίλες ελευθερίες ήταν αναμενόμενο να έχει και μία αντίστοιχη στυλιστική απελευθέρωση. Στο άρθρο της, η Gizela M. A Richter σχολιάζει ενδελεχώς την προσκόλληση των γυναικών στον καλλωπισμό και πιο συγκεκριμένα

³⁹ Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική βιβλιοθήκη* E40.

⁴⁰ Πλάτων, *Πολιτεία* B372e.

⁴¹ Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστά* IB 517.14b.

στη συλλογή πολυτελών κοσμημάτων. Όπως παρουσιάζεται και από τη μνημειακή παράδοση, οι Ετρούσκες συνήθιζαν να έχουν στην κατοχή τους ποικίλων ειδών στολίδια, όπως διαδήματα για τα μαλλιά, περίτεχνα σκουλαρίκια, περιδέρια, βραχιόλια αλλά και συρμάτινα δαχτυλίδια.⁴² Η αισθητική των Ετρούσκων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αναχρονιστικά μπαρόκ λόγω του στοιχείου της υπερβολής. Είχε ήδη παρατηρηθεί από τους γειτονικούς λαούς της εποχής τους ένα επιδεικτικό ύφος που θύμιζε πολύ το βαρβαρικό αισθητικό ιδίωμα. Έχουν βρεθεί χρυσά δαχτυλίδια, αγκράφες, επιστήθια περιβραχιόνια και σκουλαρίκια σε τάφους του 7^{ου} και 6^{ου} αιώνα σε πολλές ετρουσκικές περιοχές.⁴³ Αυτή η αγάπη των γυναικών για τα κοσμήματα οδήγησε την αργυροχρυσοχοΐα σε προοδευτική πορεία και αποτέλεσε έναν τομέα στον οποίο ειδικεύτηκε μεγάλο μέρος των Ετρούσκων τεχνιτών.

Οι Ετρούσκοι χρυσοχόοι πλούτιζαν από την ολοένα και αυξανόμενη πελατεία και είχαν εξελίξει σε πολύ υψηλό επίπεδο την τέχνη τους λόγω του ενδιαφέροντος του αγοραστικού κοινού. Οι πρωτότυπες τεχνικές για τη δημιουργία σπυρωτών κοσμημάτων και κεντητών μοτίβων πάνω τους πραγματοποιούνταν με ιδιαίτερη λεπτολογία.⁴⁴ Πολλοί Ετρούσκοι χρυσοχόοι ήταν τόσο δεινοί τεχνίτες που κατάφεραν να αναπτύξουν ένα ιδιαίτερο χαρακτήρα στα μοτίβα των κοσμημάτων και να αποφύγουν την απλή μίμηση των ελληνικών σχεδίων. Έτσι, η ιδιαίτερη τεχνοτροπία τους πάνω στο κόσμημα ενίσχυσε τη φήμη τους σε όλη τη Μεσόγειο.

Ένα χαρακτηριστικό μοτίβο στα κοσμήματα των Ετρούσκων του 5^{ου} αιώνα, τα οποία όμως έγιναν περισσότερο δημοφιλή τον 4^ο και τον 3^ο ήταν εκείνα με το κυρτό σχήμα και την πεταλωτή κορυφή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόληξή τους καθώς σχηματίζεται μία αντιστραμμένη πυραμίδα αποτελούμενη από μικρές μπάλες. Η πρώιμη έκφανση αυτού του περίτεχνου σχεδίου ήταν πιο απλή, όπως για παράδειγμα η πυραμίδα ήταν μικρότερου μεγέθους, ενώ το πέταλο της κορυφής ήταν απλώς ένας διακοσμητικός δίσκος.⁴⁵

Τα σκουλαρίκια ήταν το αγαπημένο είδος κοσμήματος για τις κυρίες της Ετρουρίας. Το μέγεθος των σκουλαρικών ήταν συνήθως μικρών διαστάσεων, αλλά ορισμένες φορές, όταν οι Ετρούσκες επιθυμούσαν να εντυπωσιάσουν με την εμφάνισή τους, επέλεξαν μεγαλύτερα μεγέθη. Το εύρημα ενός αγάλματος τερακότας,

⁴²Richter (1918) 289.

⁴³Heurgon (1997) 302.

⁴⁴Richter (1918) 289.

⁴⁵Richter (1918) 289.

το οποίο απεικονίζει μία γυναίκα να φοράει τέτοιου είδους σκουλαρίκια, δείχνει πως είχαν τέσσερις φορές μεγαλύτερο μέγεθος από το αυτί της. Ένα άλλο παράδειγμα που προστίθεται στη συλλογή με τα δυσανάλογα μεγέθη κοσμημάτων είναι ακόμα ένα γυναικείο άγαλμα τερακότας τα σκουλαρίκια του οποίου ήταν τόσο μεγάλα ώστε μόλις μετά βίας μπορούσαν να κρυφτούν πίσω από τα μαλλιά της γυναίκας.⁴⁶

Η υπερβολή αυτή, όπως έχει προαναφερθεί, παραπέμπει στην αισθητική των βαρβάρων, οι οποίοι είχαν μία παρόμοια επιτηδευμένη εμφάνιση. Αρκεί κανείς να σκεφτεί τον αιγυπτιακό γυναικείο καλλωπισμό για να κάνει τη σύνδεση. Οι γυναίκες της Ετρουρίας δεν ήταν ευφάνταστες μόνο στον τομέα των κοσμημάτων, αλλά ήταν και στο ενδυματολογικό τους ύφος. Διαπνέονταν από τη λαχτάρα για έναν τρόπο ζωής εμποτισμένο με αίγλη και γούστο, κάτι που αποτυπώθηκε στην περιβολή τους. Οι κόυρες ομορφιάς και τα πρώτης ποιότητας υφάσματα είναι πολυτέλειες που απολάμβαναν οι γυναίκες της Ανατολής. Συνεπώς, αυτή η συνήθεια οδηγεί στη σκέψη της κοινής καταγωγής ή της έντονης επιρροής εφόσον η ελληνορωμαϊκή αισθητική ήταν πιο λιτή. Η ρωμαϊκή σαφώς ήταν πιο περίτεχνη από την ελληνική αλλά και πάλι δεν θυμίζει την πλούσια γκαρνταρόμπα καθώς και τα περίτεχνα σχέδια των κοσμημάτων τους. Φυσικά, ο εξωστρεφής τρόπος ζωής των Ετρούσκων δημιούργησε την ανάγκη στη γυναίκα να ασχοληθεί περισσότερο με την εμφάνισή της, καθώς η συμμετοχή της στα συμπόσια και τους αθλητικούς αγώνες την εξέθεταν μπροστά σε πλήθος κόσμου.

Οι ελευθερίες των γυναικών όπως και η κοσμοπολίτικη ζωή τους διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της τέχνης και της οικονομίας της Ετρουρίας. Για παράδειγμα, η αυξημένη ζήτηση κοσμημάτων ενθάρρυνε την οικονομία του τόπου τους και συντέλεσε, ώστε να ανθίσει η αργυροχρυσοχοΐα με αυτόν τον ταχύ ρυθμό. Όπως έχει μνημονευθεί, η μελέτη του ετρουσκικού πολιτισμού ενέχει έναν σημαντικό βαθμό δυσκολίας, καθώς απουσιάζει η γραπτή παρακαταθήκη των Ετρούσκων. Συνεπώς, ως προς τον ενδυματολογικό τους κώδικα τα στοιχεία που διατίθενται είναι κυρίως από τους Ρωμαίους, οι οποίοι ουκ ολίγες φορές λόγω της διαφορετικής νοοτροπίας τους ενδέχεται να είχαν παρεξηγήσει τα στοιχεία της πρόσληψης. Γι' αυτό, ο πιο ασφαλής δρόμος για την εξαγωγή στέρεων συμπερασμάτων για τη ζωή των γυναικών είναι η μελέτη του υλικού πολιτισμού τους. Φυσικά και εκεί απαιτείται ένας αρχικός σκεπτικισμός προκειμένου να

⁴⁶Richter (1918) 289, 290.

αποσαφηνιστεί η διαφορά μεταξύ ενός ενδυματολογικού κώδικα που ανταποκρίνεται στην πραγματική ζωή των Ετρούσκων και μεταξύ εκείνου που αντιγράφει μία άλλη καλλιτεχνική αναπαράσταση.⁴⁷

Η έρευνα στις ενδυματολογικές επιλογές κάθε πολιτισμού μπορεί να είναι ένας επικουρικός δείκτης στη μελέτη των κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων του, γι' αυτό θεωρείται ως ένα κομβικό σημείο για μία ολιστική προσέγγιση του κόσμου των Ετρούσκων γυναικών. Η κυριαρχία της ελληνικής μόδας δεν άφησε ανεπηρέαστη και την τυρρηνική επικράτεια. Ο ιωνικός χιτώνας ήταν ένα κλασικό ρούχο για τα αρχαϊκά αγαλματίδια στην Ελλάδα και μετέπειτα έγιναν και για την Ετρουρία. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ελληνικής ενδυματολογικής επιρροής σε κάποιον Ετρούσκο καλλιτέχνη αποτελεί η εύρεση ενός αγαλματιδίου κατά τον 5^ο αι. π. Χ. Σε αυτό απεικονίζεται μία γυναίκα να φορά έναν ιωνικό χιτώνα πάνω από τον μανδύα, ένα περιδέριο και τα χαρακτηριστικά μυτερά παπούτσια. Εκείνο, όμως, που φαίνεται να έχει αποδώσει προβληματικά ο δημιουργός είναι η χρήση του μανδύα. Ο Ετρούσκος καλλιτέχνης στην προσπάθειά του να μιμηθεί το ελληνικό στοιχείο στο έργο του και χωρίς να έχει κατανοήσει τη χρήση του ιωνικού χιτώνα, αφού ήταν τελείως ξενικό ένδυμα για την Ετρουρία, αποτύπωσε συγκεκριμένα τον τρόπο με τον οποίο έπεφτε ο χιτώνας. Στην ουσία, φαντάστηκε πως το μάτιο λειτουργεί σαν ένα είδος ποδιάς πάνω από τον χιτώνα που πέφτει στο μπροστινό μέρος του σώματος. Έτσι, αυτή η αδυναμία του καλλιτέχνη να απεικονίσει σωστά την ελληνική παράδοση του ιματίου, δείχνει πως ο μανδύας δεν ήταν παραδοσιακό ενδυματολογικό στοιχείο των Ετρούσκων αλλά μία καλλιτεχνική έκφραση εμπνευσμένη από την ελληνική τέχνη.⁴⁸

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που έχει παρατηρηθεί είναι πως η ιωνική τάση στον ρουχισμό της αρχαϊκής περιόδου αποτυπώθηκε στην καθημερινότητα των γυναικών της Αθήνας πολύ αργότερα, γύρω στον 6^ο αιώνα π.Χ. Ευρύτερα, λοιπόν, η μόδα στην ένδυση φαίνεται να προϋπάρχει καλλιτεχνικά, αλλά να αφομοιώνεται πιο αργά στην πραγματική ζωή. Μία άλλη σημαντική φιγούρα που δίνει στοιχεία για το ενδυματολογικό ύφος των Ετρούσκων γυναικών είναι εκείνη της χορεύτριας από τον τάφο των Λεαινών στην Ταρκυνία που εικονίζεται να στέκει ακίνητη και με μεγάλο ανοιχτό βήμα. Φοράει έναν ροζ-πορτοκαλί χιτώνα με κεντημένα λουλούδια και από πάνω της έχει ρίξει ένα μάλλινο ιμάτιο σε χρώμα σκούρο κόκκινο διακοσμημένο με

⁴⁷Bonfante (1971) 277.

⁴⁸Bonfante (1971) 278.

γαλάζια στολίδια.⁴⁹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το ιμάτιο καθώς είχε φαρδιά ρεβέρ που έπεφταν μπροστά σαν τις τιράντες μίας μέρτας. Αντίστοιχα ενδύματα έχουν βρεθεί και στις χορεύτριες του Κιούζι. Η αισθητική θυμίζει τις αντίστοιχες κεντητές χλαίνες της Ιωνίας, συνεπώς η ετρουσκική ενδυματολογία πρέπει να είχε μπολιαστεί με πολλά ανατολίζοντα μοτίβα.⁵⁰

Γύρω στα μέσα του 6^{ου} αιώνα η μόδα άλλαξε τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ετρουρία καθώς ήρθαν στο προσκήνιο δυο πολύ δημοφιλείς τάσεις, οι οποίες έγιναν δείκτες της εποχής. Το χαρακτηριστικό των μυτερών παπουτσιών και των στρογγυλεμένων χιτώνων ήταν οι δύο τάσεις που δέσποζαν. Η χορεύτρια από τον τάφο των Λεαινών ανταποκρίνεται και ως προς τα υποδήματά της στην κλασική αισθητική της Ετρουρίας. Φοράει παπούτσια με μύτη σηκωμένη προς τα πάνω, ένα χαρακτηριστικό που επίσης είχε έρθει από την Ιωνία.⁵¹ Έχει βρεθεί μία πλακέτα του 550 π. Χ στην Καιρέα που απεικονίζει μία γυναικεία θεότητα να είναι ντυμένη με αρχαϊκή ενδυμασία. Η αμφίεση της θεότητας δείχνει ακριβώς τη μετάβαση από τον βαρύ και πολύχρωμο ρυθμό σε έναν πιο κομψό, τον ιωνικό. Έτσι, γίνεται αντιληπτό πως απεικονίζονται θεότητες ντυμένες σύμφωνα με την παλαιότερη παράδοση ενδυματολογικά, ενώ η μόδα στην τρέχουσα καθημερινότητα έχει μεταβληθεί. Για παράδειγμα, όταν τα χρόνια πέρασαν και τα μυτερά παπούτσια έγιναν χαρακτηριστικό της αρχαϊκής εποχής μόνο οι θεοί απεικονίζονται να τα φοράνε.⁵²

Τον 6^ο αιώνα τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες φορούσαν ψηλές μυτερές μπότες δεμένες με κορδόνια και ένα είδος κάλτσας, *soccus*, όπως ονομάζονταν. Όμως, τον 5^ο αιώνα άρχισαν να χάνουν το στοιχείο της μύτης στο μπροστινό μέρος του υποδήματος. Έτσι, κατά ρωμαϊκά χρόνια εμφανίζονται μόνο οι θεότητες να φορούν μυτερά υποδήματα ως ένα ιερό στοιχείο του παρελθόντος. Τον συλλογισμό επιβεβαιώνει το χωρίο του Κικέρωνα που αναφέρεται στο γεγονός ότι η θεότητα Juno Sospita Lanuvium φοράει πάντοτε *calceoli repandi*.⁵³ Πρόκειται για ένα είδος παπουτσιού που μοιάζει περισσότερο με μυτερή μάλλινη παντόφλα και συνήθως έχει κόκκινο, πράσινο ή καφέ χρώμα.⁵⁴ Έτσι, οι Ρωμαίοι κράτησαν αυτό το χαρακτηριστικό του γυναικείου ετρουσκικού υποδήματος για τις θεότητές τους.

⁴⁹Heurgon (1997) 292.

⁵⁰Heurgon (1997) 292.

⁵¹Heurgon (1997) 297.

⁵²Bonfante (1971) 279.

⁵³Cicero, *De Natura Deorum* I, 29, 82.

⁵⁴Heurgon (1997) 298.

Προφανώς, στην ετρουσκική τέχνη του 5^{ου} αιώνα η μύτη στο υπόδημα υποδήλωνε κάποια μυθική ή θεϊκή φιγούρα, γι' αυτό ήταν ένα σημάδι κύρους και αναγνώρισης. Έχει βρεθεί μία σειρά από μπρούτζινα αγαλματίδια που αναπαριστούν γυναικείες φιγούρες χωρίς να είναι σίγουρο για το αν πρόκειται για θεές ή θνητές. Είναι ετρουσκικής προέλευσης και τοποθετούνται στην κλασική εποχή. Οι γυναικείες μορφές φορούν διάδημα στα μαλλιά τους, έχουν έναν χιτώνα με κρόσσια ριγμένο στον ώμο, έναν παχύ μανδύα, περιδέριο και μυτερά παπούτσια. Συνεπώς, δημιουργείται το ερώτημα για το εάν αντικατοπτρίζονται θεές ή θνητές που κάνουν αφιερώματα σε γυναικείες θεότητες. Η Larissa Bonfante θέτει το ερώτημα σχετικά με το πότε τα μυτερά παπούτσια έγιναν θεϊκό σύμβολο και φαίνεται να συμπεραίνει με βεβαιότητα ότι μετά τον 2^ο αιώνα η μυτερή απόληξη στα παπούτσια προσδιόριζε κάποια θεά.⁵⁵

Συνεχίζοντας με την χορεύτρια των Λεαινών παρατηρείται ότι φοράει και ένα καπέλο, το οποίο είναι φτιαγμένο από το ύφασμα του χιτώνα και σφίγγει σε έναν ψηλό κότσο τα μαλλιά της. Ο κωνικός σκούφος συγκαταλέγεται και εκείνος στην ιωνική μόδα και παραπέμπει στον φρυγικό σκούφο με τον οποίο συγκρατούσαν τα μαλλιά τους οι γυναίκες της Μ. Ασίας. Επιπλέον, το σχήμα του χωνιού που έχει το καπέλο θυμίζει τα αντίστοιχα καπέλα που φορούσαν οι γυναίκες στο Αιγαίο. Το πιάσιμο των μαλλιών τους κατά αυτόν τον τρόπο πρέπει να παρέμεινε μόνο σε ιεροτελεστίες και σε εξέχουσες συνθήκες, γι' αυτό και φανερώνεται στην χορεύτρια, καθώς στην καθημερινότητά τους οι γυναίκες μάλλον θα το είχαν βαρεθεί.⁵⁶ Η χρησιμότητα της ένδυσης σχετίζεται με τον σκοπό που προορίζεται να εξυπηρετήσει. Άλλοτε επιλέγονται πιο επίσημα και άλλοτε πιο απλά ρούχα αναλόγως με τη συνθήκη και την περίσταση. Έτσι και η περιβολή των Αθηναίων γυναικών ανταποκρίνονταν στον τρόπο ζωής τους, ο οποίος χαρακτηριζόταν από τον κοινωνικό αποκλεισμό και την παραμονή τους εντός της οικίας. Αντίθετα, οι Ετρούσκες εφόσον είχαν έντονη κινητικότητα στα κοινωνικά δρώμενα διαμόρφωσαν μία ανάλογη αισθητική στην αμφίεσή τους, συνηθίζοντας να φορούν ψηλά τακούνια και έναν στρογγυλεμένο μανδύα. Το συγκεκριμένο είδος μανδύα φορέθηκε αργότερα αποκλειστικά από τους άνδρες γεγονός που προκάλεσε μία αναχρονιστική παρανόηση στους Ρωμαίους. Ο στρογγυλεμένος μανδύας ήταν ο πρόδρομος της ρωμαϊκής τόγκας και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά ως κλασικό ένδυμα από τις Ετρούσκες. Αυτό ήταν

⁵⁵Bonfante (1971) 282.

⁵⁶Heurgon (1997) 301.

κάτι που ξέφυγε από τους Ρωμαίους, στους οποίους δημιουργήθηκε η στρεβλή εντύπωση πως οι γυναίκες ντύνονταν με τα ρούχα των συζύγων τους. Συνεπώς, οι Ρωμαίοι προέβησαν σε επιφανειακούς συσχετισμούς κρίνοντας αναχρονιστικά, αφού οι Ετρούσκες εισήγαν πρώτες το ενδυματολογικό σύμβολο των Ρωμαίων.⁵⁷

Όσο αμερόληπτες πληροφορίες μπορούν να αντληθούν από τον υλικό πολιτισμό ενός λαού τόσο αμφίσημη και προβληματική μπορεί να γίνει η πληροφόρηση που προέρχεται από την ανθρώπινη κρίση. Έτσι, οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι συγγραφείς, οι μόνοι που μπορούσαν να δια φωτίσουν για τον ετρουσκικό χαρακτήρα των γυναικών, τις περισσότερες φορές δεν παραθέτουν τα στοιχεία με ουδετερότητα, αλλά είναι επηρεασμένοι από τις ηθικές συνιστώσες του τόπου τους. Η τάση των Ελλήνων να σχετίζουν τις Ετρούσκες με την Ανατολή ήταν επίσης ένα επιχείρημα για την ανηθικότητα που τους καταλόγιζαν.⁵⁸ Για να κατανοηθεί η πρωτότυπη ζωή αυτών των γυναικών πρέπει να μελετηθούν ο βαθμός της πνευματικής τους καλλιέργειας, το δικαίωμα τους να έχουν περιουσία και η συμμετοχή τους στις κοινωνικές συναθροίσεις.

3. Η δημόσια ζωή και το ήθος μιας Ετρούσκας:

A. Η πνευματική καλλιέργεια.

Στον αρχαίο κόσμο η πνευματική καλλιέργεια ήταν προνόμιο των αντρών και σε περίπτωση που οι γυναίκες συμμετείχαν στη μορφωτική διαδικασία συνήθως αποκτούσαν τις στοιχειώδεις γνώσεις. Οι γυναίκες της Ετρουρίας φαίνεται να είχαν υψηλότερο επίπεδο αλφαριθμητισμού σε σχέση με τις Αθηναίες και τις Ρωμαίες. Έχουν βρεθεί μπρούτζινοι καθρέφτες που ανήκαν στις γυναίκες και φέρουν επιγραφές γυναικείων θεοτήτων αλλά και μυθολογικών φιγούρων. Ένα ιδιαίτερο παράδειγμα είναι η αναφορά ενός ιταλικού μύθου, ο οποίος σχετίζεται με την υιοθεσία του Ηρακλή από την Ήρα. Πρόκειται για έναν δημοφιλή μύθο στην ετρουσκική τέχνη, όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση απεικονίζεται στον καθρέπτη που ανήκει σε μία γυναίκα από την Ετρουρία. Ένα έγγραφο τοποθετείται πίσω από το κεφάλι της Ήρας και περιγράφεται γραπτώς όλη η σκηνή του μύθου.⁵⁹

⁵⁷Bonfante (1973b) 246.

⁵⁸Heurgon (1997) 132.

⁵⁹Bonfante (1973b) 245-246.

Η πνευματική καλλιέργεια των Ετρούσκων γυναικών φανερόνεται και από τον ενεργό ρόλο που είχαν στον εξελληνισμό του τόπου τους.⁶⁰ Η αθηναϊκή αγγειοπλαστική αγαπήθηκε ιδιαίτερα από τους Ετρούσκους, καθώς, όπως δείχνουν τα ευρήματα, τον 6^ο αι. π. Χ υπήρχαν εργαστήρια στην Αθήνα που μιμούνταν τα παραδοσιακά σχήματα των ετρουσκικών αγγείων.⁶¹ Έτσι, γίνεται αντιληπτό πως οι Αθηναίοι αγγειοπλάστες είχαν Ετρούσκους πελάτες για τους οποίους κατασκεύαζαν πολλών ειδών αγγεία με αποτέλεσμα οι δύο λαοί να ανταλλάσσουν τα αισθητικά τους ιδιώματα. Έχουν βρεθεί δύο αμφορείς του Νικοσθένη όπου στο πόδι του καθενός αναγράφεται το όνομα του ιδιοκτήτη του. Στην περίπτωση αυτή οι ιδιοκτήτες ήταν δύο Ετρούσκες, έτσι το ένα ανήκε στην Κυλνία και το άλλο στην Άτη. Η αγάπη των γυναικών στα αττικά αγγεία αποκαλύπτει ότι ασχολούνταν με τα καλλιτεχνικά ρεύματα και τις αισθητικές εκτός του τόπου τους και επέλεγαν κομμάτια υψηλής ποιότητας.⁶² Η περίπτωση της ιδιοκτησίας των αμφορέων από τις Ετρούσκες, κυρίως στο δεύτερο μισό του 6^{ου} ήταν ένα δικαίωμα που απολάμβαναν κυρίως οι γυναίκες της Ετρουρίας. Κάτι τέτοιο σήμαινε ότι είχαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν γνώση και ενημέρωση για τη μόδα, τη χρήση νέων αντικειμένων αλλά και γενικότερα για την εξέλιξη του πολιτισμού. Συνεπώς, το δικαίωμα της κατοχής περιουσιακών στοιχείων συνέβαλε στην καλλιέργεια της σκέψης τους και τους χάρισε ξεχωριστή δυναμική.

B. Η συμμετοχή στους αθλητικούς αγώνες και στα συμπόσια.

Οι γυναίκες της Ετρουρίας φαίνεται πως είχαν το ελεύθερο να συμμετέχουν σε όλες τις κοινωνικές δραστηριότητες. Ο Θεόπομπος είναι ο Έλληνας ιστορικός που ασχολήθηκε με τον σχολιασμό του τρόπου ζωής αυτών των γυναικών κατά τη διάρκεια κυρίως της αρχαϊκής εποχής. Φυσικά, όσα παρατίθενται από τον ίδιο εκπηγάζουν από τα αθηναϊκά ιδανικά και μοιραία υποπίπτει στο σφάλμα να παρερμηνεύει τα ήθη τους εκφράζοντας τις προσωπικές εκτιμήσεις του. Έτσι, η ιδιότητα του ιστορικού διαπλέκεται με τη πολιτισμική του ταυτότητα και η βάση των λεγομένων του εξετάζεται με αμφιβολίες. Στους *Δεινοσοφιστές* του Αθήναιου παραδίδονται τα λόγια του Θεόπομπου, ο οποίος σκιαγραφεί με κακεντρέχεια τη γυναίκα της τυρρηνικής επικράτειας. Αρχικά, αναφέρει ότι αυτές γυναίκες φρόντιζαν

⁶⁰Heurgon (1997) 155.

⁶¹Robin Osborne (2001) 278.

πολύ τα σώματά τους και συνήθιζαν να γυμνάζονται πολλές φορές μαζί με τους άντρες στις παλαίστρες ή ακόμα και μεταξύ τους.⁶³ Συμπληρώνει, μάλιστα, πως δεν ντρέπονταν να αθλούνται μπροστά στους άντρες γυμνές λαμβάνοντας ως δεδομένη τη γύμνια του σώματός τους. Αυτή η εικασία είναι και μία σοβαρή ανακρίβεια από την πλευρά του ιστορικού, διότι ακόμα κι αν αθλούνταν οι γυναίκες μαζί με τους άντρες – μία σκηνή που δεν απεικονίζεται πουθενά στην τέχνη τους– σίγουρα δεν θα ήταν γυμνές. Για την ακρίβεια ούτε οι άντρες της Ετρουρίας θα μπορούσαν να γυμνάζονται δίχως ρούχα, αφού η γύμνια στον αθλητισμό ήταν ένα εξ ολοκλήρου ελληνικό έθιμο. Οι βάρβαροι, δηλαδή όσοι δεν μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, συνεπώς και οι Ετρούσκοι, φορούσαν πάντοτε ένα κοντό παντελόνι κατά τη διάρκεια των προπονήσεων και των αγώνων. Μάλιστα πρόκειται για μία βασική διάκριση μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων.⁶⁴

Έτσι, ο Θεόπομπος αναφέρει μία γυναικεία συνήθεια εξελληνίζοντάς την και αγνοώντας ότι η πραγματική τακτική των βαρβάρων ήταν να έχουν πάντοτε καλυμμένο το σώμα κατά την εκγύμνασή τους.⁶⁵ Η μνημειακή τέχνη δεν δικαιώνει τις αναφορές του Θεόπομπου, εφόσον δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία που να απεικονίζουν τη γυναίκα να γυμνάζεται. Ωστόσο, η μόνη σύνδεση της γυναίκας με τον αθλητισμό που επιβεβαιώνεται από ορισμένες ταφικές αναπαραστάσεις είναι η συμμετοχή της στην παρακολούθηση των αθλητικών εκδηλώσεων. Πρόκειται για μια συνήθεια που απέχει πολύ από την αρχαιοελληνική κουλτούρα και ίσως να αποτέλεσε την αιτία να δημιουργηθούν αυτές οι στρεβλώσεις στη σκέψη των Ελλήνων.⁶⁶ Για να κατανοηθεί η πρόσληψη των Αθηναίων, αρκεί και μόνο να σκεφτεί κανείς πως η μόνη γυναίκα που επιτρεπόταν να παρακολουθεί τους αθλητικούς αγώνες στην Ελλάδα ήταν η ιέρεια της Δήμητρας Χαμύνης.⁶⁷ Επιπλέον, οι Ετρούσκοι λάμβαναν μέρος και σε χορούς εκτός από τους αγώνες, ντυμένες με προσεγμένα ρούχα, όπως εκείνα της χορεύτριας που περιγράφηκε παραπάνω.⁶⁸

Μία άλλη πολύ σημαντική πτυχή της κοινωνικής ζωής των γυναικών στην Ετρουρία ήταν τα συμπόσια. Η εύθυμη και χαλαρή διάθεση υπό τον ήχο της μουσικής, οι συζητήσεις μεταξύ των ανδρών, όπως και η παρουσία των εταιρών

⁶³ Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές* IB15d.

⁶⁴ Bonfante (1973b) 245.

⁶⁵ Bonfante (1973b) 243-244.

⁶⁶ Bonfante (1973b) 244.

⁶⁷ Πausανίας, *Ελλάδος Περιήγησις* ΣΤ 20, 9.

⁶⁸ Heurgon (1997) 134.

συνθέτουν μία κλασική συμποσιακή σκηνή στην Αθήνα. Μία αντίστοιχη εικόνα συμποσίων παρουσιάζεται και στην Ετρουρία, όμως η ειδοποιός διαφορά είναι ότι σε αυτές τις ειδυλλιακές συναθροίσεις συμμετείχαν και οι σύζυγοι των Ετρούσκων. Στους *Δειπνοσοφιστές* ο Θεόπομπος εμφανίζεται ξανά στο κομμάτι των ετρουσκικών συμποσίων και παραθέτει μερικές σκανδαλιστικές πληροφορίες για τη συμπεριφορά των γυναικών. Αναφέρει πως οι Ετρούσκες συνήθιζαν να πίνουν πολύ, να πλαγιάζουν δίπλα στους συζύγους τους και όχι μόνο, ενώ δεν δίσταζαν να προβαίνουν ακόμα και σε ερωτικές ενέργειες ενώπιον άλλων. Μάλιστα, μπορούσαν να συμμετέχουν ακόμα και στις προπόσεις, ένα δικαίωμα, το οποίο στην Ελλάδα είχαν αποκλειστικά οι άνδρες.⁶⁹ Επίσης, τις χαρακτηρίζει πολύ όμορφες στο πρόσωπο και περιποιημένες, συνοδεύοντας ακόμα και γυμνές τον σύζυγό τους.⁷⁰ Η ακολασία τους έφτανε σε τέτοιο επίπεδο, όπως αναφέρει ο Τίμαιος, που οι σκλάβες στην Ετρουρία υπηρετούσαν τους κυρίους τους γυμνές.⁷¹

Στο αθηναϊκό συμπόσιο οι ελκυστικές αυλητρίδες εμφανίζονται πολλές φορές γυμνές, επειδή είναι σκλάβες. Συνεπώς, στην Αθήνα το γυμνό γυναικείο σώμα σχετιζόταν με τη δουλεία, ενώ στην Ετρουρία απαντάται και στις σεβαστές συζύγους. Ο Θεόπομπος περιγράφει μία οργιαστική συμποσιακή σκηνή στην οποία συμμετέχουν σύζυγοι, νεαρά αγόρια και εταίρες. Ίσως, το μόνο παράδοξο στη συγκεκριμένη σκηνή να είναι η προσθήκη των συζύγων, κάτι που για έναν άνθρωπο με καταγωγή αντίστοιχη του Θεόπομπου φαντάζει παράλογο. Η μνημειακή τέχνη λειτουργεί καταλυτικά για τη διαμόρφωση μιας πιο εναργούς εικόνας σχετικά με τα συμπόσια. Πράγματι έχουν σωθεί επιτύμβιες αναπαραστάσεις στην Ταρκυνία που απεικονίζουν το ανδρόγυνο να είναι αγκαλιασμένο σ' έναν συμποσιακό καναπέ. Φυσικά, ο Θεόπομπος διηγήθηκε τις ιστορίες των Ετρούσκων πολύ αργότερα από την περίοδο της ακμής τους, συνεπώς, είχε μεσολαβήσει εκτός από πολιτισμική απόσταση και χρονική.⁷²

Ως προς τη συμποσιακή συνθήκη η τοποθέτηση του Θεόπομπου διαμορφώνει μία ανήθικη και οργιαστική εικόνα, ενώ από την άλλη οι ανώνυμοι σύζυγοι της Καιρέας που είναι αγκαλιασμένοι στον συμποσιακό καναπέ δημιουργούν μία τρυφερή εντύπωση συζυγικής αφοσίωσης. Το μόνο σίγουρο είναι ότι οι γυναίκες της Ετρουρίας γνώρισαν μία πολύ διαφορετική ζωή σε σχέση με τις Αθηναίες. Η ηθική

⁶⁹Bonfante (1973a) 92.

⁷⁰Αθήναιος *Δειπνοσοφιστές* IB 517.14f.

⁷¹Αθήναιος *Δειπνοσοφιστές* IB 517.14d.

⁷²Bonfante (1973a) 92.

έχει διαφορετικές εκφράσεις σε κάθε λαό και η ερμηνεία της μέσα από άλλους πολιτισμούς, ειδικά, όταν υπάρχει χρονικό άλμα, σίγουρα εξετάζεται με σκεπτικισμό.

Γ. Το ήθος μιας Ετρούσκας στον ιδιωτικό βίο.

Η διαφοροποίηση των Ετρούσκων γυναικών εν συγκρίσει με τις υπόλοιπες γυναίκες της Μεσογείου αποτυπώνεται και στο πολιτικό κύρος που διέθεταν. Παρότι, δεν αναρριχήθηκαν επίσημα στον βασιλικό θρόνο, οι φιλοδοξίες τους οδήγησαν τους συζύγους τους στην κορυφή, συμβάλλοντας έτσι αποφασιστικά στην ευόιωνη τύχη των απογόνων τους.

Μπορεί ο Θεόπομπος να τις κατηγόρησε για ακολασία, ο Πλάυτος να υποστήριξε ότι πλούτιζαν την προίκα τους, αφού επιδίδονταν στην πορνεία,⁷³ όμως ήταν εμποτισμένοι με τα ελληνορωμαϊκά ιδεώδη, γι' αυτό παρουσίασαν μία αλλοιωμένη εκδοχή για τη ζωή των Ετρούσκων γυναικών.⁷⁴ Η άποψη περί πορνείας ενδέχεται να πηγάζει από την αναφορά του Ηροδότου στις γυναίκες από τη Λυδία, οι οποίες κατέφευγαν στην πορνεία πριν από τον γάμο.⁷⁵ Σίγουρα, ορισμένα ήθη από τους ανατολικούς λαούς που προσομοίαζαν στις ετρουσκικές συνήθειες αξιοποιήθηκαν από τους αρχαίους διανοητές ως στοιχεία για να συνδέσουν τους Ετρούσκους με την Ανατολή.

Οι πληροφορίες που προκύπτουν από τα μνημειακά ευρήματα μαρτυρούν εντυπωσιακές συνθήκες διαβίωσης για τις γυναίκες της Ετρουρίας, καθώς φαίνεται να είχαν ζηλευτά δικαιώματα και ενεργό ρόλο στην κοινωνική ζωή. Όσον αφορά, όμως τον ιδιωτικό τους βίο και τη σχέση με τους συζύγους τους οι εικόνες των συμποσίων αποδίδουν φωτογραφικά κάποιες σκηνές διασκέδασης και τρυφερότητας, δίχως να μας πληροφορούν για τη θέση των γυναικών σε ζητήματα οικογενειακά ή πολιτικά. Ένα στοιχείο που διαφωτίζει και άλλες πτυχές της ιδιωτικής ζωής του ζευγαριού, εκτός των συμποσιακών συναθροίσεων είναι οι αναπαραστάσεις των αττικών στηλών. Για παράδειγμα, έχει διασωθεί ένα στιγμιότυπο από την καθημερινή ζωή ενός ζευγαριού κατά τη διάρκεια ενός ιδιωτικού γεύματος όπου η γυναίκα στέκεται καθιστή και με μετριοφροσύνη δίπλα στον σύζυγό της και γευματίζουν μαζί.⁷⁶

Από τη γραπτή παράδοση το μόνο διασωθέν έργο στο οποίο αποτυπώνονται οι χαρακτηριστές δύο επιφανών γυναικών ετρουσκικής καταγωγής είναι το 1^ο βιβλίο του

⁷³Plautus, *Cistellaria* 562-563.

⁷⁴Heurgon (1997) 132.

⁷⁵Ηρόδοτος, *Ιστορία* A 93-94.

⁷⁶Heurgon (1997)134.

Τίτου Λίβιου, «Από κτίσεως Ρώμης» στο οποίο περιγράφονται από τον Ρωμαίο ιστορικό οι τολμηρές πράξεις της Τανακύλας και της Τυλλίας. Οι συγκεκριμένες αναφορές δεν αποσκοπούν στη διαμόρφωση μιας γενικευμένης αντίληψης για τον χαρακτήρα των Ετρούσκων γυναικών, αλλά στην απόδοση ορισμένων κοινών στοιχείων της ιδιοσυγκρασίας τους. Μπορεί ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός να έφεξε την τόλμη και την ελευθερία των κινήσεών τους, όμως στην ετρουσκική κοινωνία η γυναικεία φωνή ακόμα και σε ζητήματα πολιτικής εισακούονταν και ουκ ολίγες φορές ήταν καθοριστική για την έκβαση της ιστορίας.

Η πρώτη σημαντική ιστορία μέσα από την οποία ξεπροβάλλει το πρόσωπο μίας ατρόμητης και αποφασιστικής Ετρούσκας είναι εκείνο της Τανακύλας. Η ίδια καταγόταν από μία πλούσια ετρουσκική οικογένεια της Ταρκυνίας, μίας σημαντικής ετρουσκικής πόλης έξι μίλια βόρεια της Ρώμης.⁷⁷ Όταν η Τανακύλα έφτασε σε ηλικία γάμου παντρεύτηκε τον Ταρκύνιο τον Πρεσβύτερο, ο οποίος ήταν κατά το ήμισυ Ετρούσκος. Ο σύζυγός της ήταν ο γιος του Δημάρατου του Κορίνθιου και ως εκ τούτου δεν θα μπορούσε να εξασφαλίσει ποτέ μία υψηλή κοινωνική θέση στην Ετρουρία παρά το γεγονός ότι η μητέρα του καταγόταν από εκεί. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι Ετρούσκοι έβλεπαν στο πρόσωπο του Ταρκύνιου τον εξόριστο πατέρα του χωρίς να υπολογίζουν την ετρουσκική καταγωγή του από την πλευρά της μητέρας του.⁷⁸ Ίσως, λοιπόν, οι Ετρούσκοι να μην ήταν τόσο ανεκτικοί με τα παιδιά των γυναικών που προέρχονται από αλλοεθνή πατέρα. Αυτό έρχεται σε αντίφαση με τις διατυπώσεις του Θεόπομπου που υποστήριζε ότι οι Ετρούσκοι μεγαλώνουν τα παιδιά τους χωρίς να γνωρίζουν από ποιον πατέρα προέρχονται. Η πατρική καταγωγή στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται πως δεν ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις μιας αριστοκρατικής κοινωνίας που εστίαζε περισσότερο στην ευγενική καταγωγή παρά στον πλούτο και στην αρετή.

Έτσι, το νεαρό ζευγάρι αποφασίζει να δοκιμάσει την τύχη του στο ρωμαϊκό έδαφος. Η μεταφορά του ζεύγους στη Ρώμη για ένα καλύτερο μέλλον δίνεται από τον Τίτο Λίβιο μέσω των σκέψεων της Τανακύλας, αποκαλύπτοντας πως η ίδια ήταν εκείνη που σχεδίασε, *consilium migrandi*, τον δρόμο προς τη Ρώμη, παραμερίζοντας τους συναισθηματικούς της δεσμούς με την Ταρκυνία. Πέραν της προσωπικής της επιθυμίας να αντιμετωπίζονται με τον σύζυγό της με σεβασμό από τον περίγυρό της, φιλοδοξούσε να δει τον άντρα της να τιμάται ως βασιλιάς από το πλήθος, *honoratum*

⁷⁷ Αποστολάκης & Αποστολάκης (2020) 770.

⁷⁸ Titus Livius, *Ab Urbe Condita* I 34, 5.

videret. Έτσι, μέσα από τη συμπεριφορά της Τανακύλας, συνάγεται η εκτίμηση ότι για μία Ετρούσκα η προβολή του συζύγου της και η κοινωνική αποδοχή του ήταν πολύ σημαντικό προσόν για τη μελλοντική εξέλιξη του γάμου τους.

Ακόμα ένα χαρακτηριστικό που προστίθεται στην ίδια είναι η κλίση της στην οιωνοσκοπία και στην ερμηνεία των σημαδιών, ένα γνώρισμα για το οποίο ήταν ευρύτερα γνωστές οι Ετρούσκες. Η Τανακύλα ερμηνεύει σωστά την έλευση του αετού και διαβεβαιώνει τον σύζυγό της για την επικράτησή του στον θρόνο.⁷⁹ Σ' ένα άλλο σημείο της ιστορίας η Τανακύλα φαίνεται να ασκεί ουσιαστική επιρροή στις αποφάσεις του συζύγου της, λόγω της ικανότητάς της να εξηγεί τα σημάδια που βλέπει. Έτσι, παρακολουθώντας το μωρό μιας δούλης να τυλίγεται στις φλόγες και να βγαίνει ζωντανό μέσα από αυτές, έκρινε πως πρόκειται για θείο σημάδι και έπεισε τον Ταρκύνιο να μεγαλώσουν το παιδί σαν δικό τους. Πράγματι, για ακόμα μία φορά η κρίση της Τανακύλας ήταν ορθή, καθώς το μωρό είχε βασιλικές αρετές και έγινε ο μετέπειτα βασιλιάς της Ρώμης, ο Σέρβιος Τύλλιος. Οι ρηματικές επιλογές του Τίτου Λίβιου για να αναδείξει τις δυναμικές ενέργειες της Τανακύλας είναι πολύ εύστοχες. Χρησιμοποιεί το ρήμα *sedatoque* για να δηλώσει ότι επέβαλλε την ηρεμία, τη φράση *vetuisse moveri* για να δείξει πως διέταξε να μην την ενοχλήσει κανείς, δίνοντας την εντύπωση πως ο λόγος της είχε κύρος τόσο για τον άντρα της όσο και για όλους τους παρευρισκόμενους στο παλάτι.⁸⁰ «Ας τον αναθρέψουμε» λέει στον σύζυγό της, *nutriamus*, και με αυτό τον προτρεπτικό τόνο τον πείθει να αναλάβουν τη φροντίδα του αγοριού.

Η επόμενη σκηνή κατά την οποία η Τανακύλα φαίνεται να αναλαμβάνει πλήρως τα ηνία της εξουσίας σχετίζεται με τον τρόπο που ενήργησε μετά τη δολοφονική επίθεση που δέχτηκε ο σύζυγός της. Αμέσως, απομάκρυνε, *ieicit*, όλους τους μάρτυρες του περιστατικού και έδωσε διαταγές στους υπηκόους της, *iubet*.⁸¹ Όλοι φαίνεται πως την υπακούουν σαν να ήταν ο βασιλιάς τους. Κατόπιν, προσπαθεί με στοργή να επουλώσει το τραύμα του αγαπημένου της, όμως όταν διαπίστωσε πως δεν υπήρχαν ελπίδες κάλεσε τον Σέρβιο και τον όρκισε για εκδίκηση. Τη συμμετοχή της στη διακυβέρνηση επιβεβαιώνει η χρήση του α' πληθυντικού προσώπου, *regnavimus*, όταν υπενθυμίζει στον γαμπρό της ότι κυβέρνησαν μαζί με τον σύζυγό της τη Ρώμη, αν και ήταν ξένοι. Έπειτα, παρουσιάζεται στο υψηλότερο σημείο του

⁷⁹Titus Livius, *Ab Urbe Condita* I 34, 9.

⁸⁰Titus Livius, *Ab Urbe Condita* I 39, 2.

⁸¹Titus Livius, *Ab Urbe Condita* I 41, 1.

ανακτόρου και μιλά στον λαό με λόγια εμπνευστικά, *bono anime esse*, και διατάζει, *iubere*, τον λαό να ακολουθήσει τον Σέρβιο. Μέσα από όλη αυτή τη δράση της Τανακύλας παρατηρούνται πολύ ξεχωριστά στοιχεία στον χαρακτήρα της, όπως είναι η συζυγική αφοσίωση, το θάρρος της γνώμης της και η διορατικότητα. Αδιαμφισβήτητα, υπήρξε μία φιλόδοξη γυναίκα που επηρέασε καθοριστικά τον πολιτικό ρου της Ρώμης και διαμόρφωσε το πολιτικό μέλλον της οικογένειάς της.

Το προφίλ μίας άλλης Ετρούσκας που έχει απασχολήσει τον Τίτο Λίβιο και είναι συνυφασμένο κυρίως με την πανουργία και τη δολιότητα είναι εκείνο της Τυλλίας, της δεύτερης συζύγου του Ταρκύνιου του Υπερήφανου. Μαζί με τον αδελφό του τον Άρρουν Ταρκύνιο, ο οποίος ήταν πιο πράος χαρακτήρας από εκείνον, είχαν παντρευτεί τις δύο κόρες του Σέρβιου Τύλλιου. Οι αδερφές διέφεραν πολύ ως προς τον χαρακτήρα τους και οι γάμοι τους ήταν επίσης αταίριαστοι. Η φιλόδοξη Τυλλία, η σύζυγος του Άρρουν, που ήταν η μικρότερη δυσανασχετούσε με την ήπια φύση του συζύγου της, γι' αυτό θέλησε να στραφεί στον έτερο Ταρκύνιο, τον σύζυγο της αδερφής της. Σ' εκείνον έβλεπε τη βασιλική στόφα και θαύμαζε τον ισχυρό του χαρακτήρα, γι' αυτό δεν μπορούσε να δεχτεί ότι η αδερφή της έστεκε δίπλα σε αυτόν τον άντρα. Έτσι, σύμφωνα με τον Τίτο Λίβιο, ο οποίος χρησιμοποιεί το ρήμα, *dedissent*, για να δείξει πως η Τυλλία παρέσυρε τον Ταρκύνιο, σμίγει μαζί με τον άντρα της αδερφής της και δολοφονούν τα αδέρφια τους.⁸² Στη συνέχεια ο ιστορικός ενισχύει το δολοφονικό προφίλ της Τυλλίας αναφέροντας ότι έχει μετατραπεί σ' έναν κατά συρροή δολοφόνο, *ab scelere ad aliud spectare mulier scelus*.⁸³ Η ατιμία της κορυφώνεται, όταν πείθει τον Ταρκύνιο τον Υπερήφανο να ανατρέψουν τον ίδιο της τον πατέρα. Προκειμένου να τον ξεσηκώσει για να αναλάβει δράση, τον επιπλήττει και απειλεί πως θα τον εγκαταλείψει, εάν δεν αναλάβει τις αναμενόμενες πρωτοβουλίες.⁸⁴ Εν τέλει η μεγαλομανία της στρέφει τον Ταρκύνιο (*His muliebribus instinctus furii Tarquinius circimire et prensare*) να υπονομεύσει τον βασιλιά. Παρόλο που ο Ταρκύνιος σκοτώνει τον Σέρβιο, όπως αναφέρει ο ιστορικός, έχει επικρατήσει ο ισχυρισμός ότι η δολοφονία διεπράχθη ύστερα από την προτροπή της αδίστακτης κόρης του.⁸⁵

Αναφορικά με το τέλος της Τυλλίας, παρατίθεται μία παράδοση κατά την οποία η ίδια φθάνοντας σε κατάσταση παραφροσύνης από τα στυγερά εγκλήματά της

⁸²Titus Livius, *Ab Urbe Condita* I46, 8, 9.

⁸³Titus Livius, *Ab Urbe Condita* I47, 1.

⁸⁴Titus Livius, *Ab Urbe Condita* I47, 5, 6.

⁸⁵Titus Livius, *Ab Urbe Condita* I48, 5.

οδηγεί προς τους εφέστιους θεούς το άρμα των Ερινυών πάνω από το πτώμα του πατέρα της ούσα μολυσμένη από το αίμα των θυμάτων της.⁸⁶ Εξαιτίας αυτών των αιτιωτικών πράξεων της Τυλλίας πιστεύονταν ότι το μέλλον της εξουσίας θα ήταν δυσάρεστο. Συνεπώς, μέσα από αυτά τα παραδείγματα αποκρυσταλλώνονται δύο πολύ διαφορετικές φυσιογνωμίες Ετρούσκων γυναικών. Όμως το κοινό τους στοιχείο είναι η παρουσία και κυρίως η καταλυτική δράση τους στην πολιτική άνοδο των συζύγων τους. Φυσικά δεν ανέρχονται ποτέ στην εξουσία για να κυβερνήσουν, όμως αποτελεί μεγάλη έκπληξη το γεγονός πως η Τανακύλα αποφάσισε μόνη της για την τύχη του βασιλείου μετά τον θάνατο του Ταρκύνιου και ο λόγος της αντιμετωπίστηκε με σεβασμό από τους υπηκόους τους.

Τέλος, οι κόρες του Σέρβιου Τύλλιου, όπως παρατηρείται, είχαν διατηρήσει τη ρωμαϊκή εθιμοτυπία ως προς την ονομασία τους, εφόσον βασίλευσαν στο ρωμαϊκό έδαφος. Ως εκ τούτου, τα ετρουσκικά ήθη δεν θεσπίστηκαν ποτέ στη Ρώμη, όμως η ετρουσκική ιδιοσυγκρασία των γυναικών διατηρήθηκε, τουλάχιστον μέχρι να αφομοιωθεί αργότερα πλήρως από τη Ρώμη.

⁸⁶Titus Livius, *Ab Urbe Condita* I 48, 7.

Β' μέρος

Πρόλογος

Η κλασική εποχή της Αθήνας εκτείνεται συμβατικά από το 480 έως το 323 π. Χ και πρόκειται για μία από τις πιο ακμάζουσες περιόδους της αρχαιότητας. Μετά τη μεγάλη νίκη των Ελλήνων κυρίως με τη συνδρομή των Αθηναίων κατά των Περσών, η δημοκρατία θεμελιώθηκε και η πολιτιστική ζωή της πόλης αναζωογονήθηκε. Τα κλασικά χρόνια, έχουν χαρακτηριστεί ως η ελληνική αναγέννηση για την πνευματική και καλλιτεχνική έκφραση καθώς το δημοκρατικό πολίτευμα έδωσε μία αξιοζήλευτη ώθηση στην πολιτιστική ανάπτυξη. Όμως αυτή η πολυεπίπεδη άνθηση δεν επηρέασε θετικά όλα τα μέλη της αθηναϊκής πολιτείας καθώς η φυλετική και η κοινωνική ισότητα δεν είχε τη σημερινή σημασία στο δημοκρατικό περιβάλλον της κλασικής Αθήνας. Πιο συγκεκριμένα, οι προοδευτικές εξελίξεις δεν ήταν τόσο ενθαρρυντικές για τη θέση και τα δικαιώματα της γυναίκας, η οποία ανάλογα με την καταγωγή της γνώρισε και έναν διαφορετικό τρόπο ζωής, όπως θα σχολιαστεί παρακάτω.

Προκειμένου να κατανοηθεί ακριβέστερα η θέση της γυναίκας κατά την κλασική περίοδο θα εξεταστεί αφενός ο ρόλος της σύμφωνα με τις πληροφορίες που αντλούνται από τον θεσμικό και νομικό τομέα και αφετέρου θα σχολιαστούν ορισμένες λογοτεχνικές πηγές της περιόδου. Αξίζει να τονιστεί πως η ζωή των γυναικών στην κλασική Αθήνα ήταν ενταγμένη σ' ένα καθόλα ανδροκρατούμενο περιβάλλον με αποτέλεσμα, όταν εξετάζεται ο τρόπος ζωής τους, να μην ακούγεται η δική τους φωνή, αλλά να ηχεί κυρίως η αντρική. Οι πληροφορίες που διατίθενται αφορούν κυρίως τον βίο ευκατάστατων γυναικών και σε μικρότερο βαθμό τον τρόπο ζωής των δούλων και των μετοίκων.

1. Οι κατηγορίες των γυναικών της κλασικής Αθήνας με κριτήριο την καταγωγή τους:

A) Η Αθηναία.

Μία χαρακτηριστική φράση, η οποία συνοψίζει την εκτίμηση των ανδρών για τον ρόλο της γυναίκας μνημονεύεται στο έργο *Κατά Νεαίρας*. Η πατρότητα του λόγου είχε αποδοθεί αρχικά στον Δημοσθένη, όμως οι πιο πρόσφατες εκτιμήσεις την συνδέουν με τον Απολλόδωρο. Στον συγκεκριμένο λόγο διατυπώνεται πως οι εταίρες προορίζονταν να προσφέρουν την ηδονή στο πνεύμα των αντρών ενώ οι παλλακίδες ήταν υπεύθυνες για την καθημερινή περιποίηση του σώματός τους και είχαν συνδεθεί

περισσότερο με την προσφορά της σωματικής απόλαυσης. Από την άλλη, οι σύζυγοι των Αθηναίων έπρεπε να μεριμνούν για τη φύλαξη του σπιτιού τους και να δίνουν νόμιμους απογόνους στους άντρες τους.⁸⁷ Η αθηναϊκή κοινωνία προέβλεπε τη διαμόρφωση διαφορετικών κοινωνικών χαρακτηριστικών για τη γυναίκα ανάλογα με την καταγωγή της. Για παράδειγμα, η γυναίκα που προερχόταν από μία αθηναϊκή οικογένεια, επρόκειτο να επιδιώξει έναν καλό γάμο, ο οποίος θα της εξασφάλιζε μια ευυπόληπτη ζωή. Όσες όμως κατάγονταν από άλλες περιοχές συνήθως κατέφευγαν σε κάποιο είδος πορνείας ή στη δουλεία. Ο γάμος αυτών των γυναικών με κάποιον Αθηναίο πολίτη ήταν σπάνιος, διότι οι απόγονοί τους δεν θα μπορούσαν να έχουν πολιτικά δικαιώματα, εφόσον οι ίδιες δεν κατάγονταν από την Αθήνα. Ο όρος της *Πολίτιδος*, δηλαδή το θηλυκό γένος του πολίτη, χρησιμοποιήθηκε σε περιορισμένο βαθμό από τον Αριστοτέλη, τον Δημοσθένη και από τους ποιητές της Νέας κωμωδίας. Φυσικά δεν υπονοείται με τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό ότι η Αθηναία αποκτούσε πολιτικά δικαιώματα ή συμμετείχε στις συνελεύσεις. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος αυτός συνδέει τη γυναίκα με την πολιτεία, εφόσον αφιέρωνε την προίκα της στην αθηναϊκή πολιτεία και γεννούσε αρσενικούς απογόνους, οι οποίοι μετέπειτα θα γίνονταν Αθηναίοι πολίτες.⁸⁸ Οι κόρες των Αθηναίων είχαν ως αυτοσκοπό τον γάμο, βασικό στοιχείο του οποίου ήταν η *έγγυη*, που αποτελούσε την επίσημη συμφωνία γάμου. Κατά την κλασική εποχή είχε περισσότερο τα χαρακτηριστικά ενός συμβολαίου ανάμεσα σε δύο οίκους παρά τα χαρακτηριστικά της ρομαντικής ένωσης μεταξύ δύο ατόμων. Με τη συγκεκριμένη προφορική υπόσχεση ενώπιον των μαρτύρων η κοπέλα περνούσε από την κηδεμονία του πατέρα της υπό την προστασία του συζύγου της και γινόταν *γαμετή γυνή*, δηλαδή νόμιμη σύζυγος. Σ' ένα απόσπασμα από την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή σκιαγραφούνται τα συναισθήματα ενός φοβισμένου κοριτσιού που επρόκειτο να παντρευτεί έναν άντρα αρκετά μεγαλύτερό της, χωρίς να τον γνωρίζει. Στο έργο μνημονεύεται πως τα κορίτσια περνούσαν τα καλύτερα χρόνια της ζωής τους κατά την παιδική τους ηλικία, επειδή είχαν άγνοια για τις μελλοντικές τους υποχρεώσεις. Όμως, μόλις μεγάλωναν, άρχιζαν να αντιλαμβάνονται την προδοσία του πατέρα τους και των θεών, γιατί έπρεπε να παντρευτούν με αγνώστους, ή αλλοδαπούς, ανεχόμενες πολλές φορές να ζήσουν ακόμα και σε αφιλόξενα σπίτια.⁸⁹

⁸⁷Ψευδο-Δημοσθένης, *Κατά Νεαίρας* 59, 122.

⁸⁸Mossé (2008) 56.

⁸⁹Σοφοκλής, *Ηλέκτρα* 524.

Ήταν δεδομένο το γεγονός ότι καμία γυναίκα δεν είχε το δικαίωμα να επιλέξει τον άντρα που θα παντρευόταν, εφόσον σχεδόν όλοι οι γάμοι αποτελούσαν μία συμφωνία μεταξύ του κηδεμόνα της και του μέλλοντα συζύγου της. Ο γάμος τελούνταν σε μία πολύ τρυφερή ηλικία για την Αθηναία, η οποία βρισκόταν εκτεθειμένη σ' ένα πλήθος αλλαγών που έπρεπε να διαχειριστεί και μάλιστα μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Για παράδειγμα, υποχρεούνταν να μετακομίσει στο σπίτι του συζύγου της, να εγκαταλείψει την παρθενική της ζωή και εν γένει να μοιραστεί τη ζωή της με έναν άντρα με τον οποίο δεν είχε καμία πρότερη οικειότητα. Ορισμένες γυναίκες ίσως αναγκάζονταν να ακολουθήσουν τον σύζυγό τους σε άλλη περιοχή, μακριά από τους γονείς τους. Συνεπώς, για ένα κορίτσι, το οποίο μόλις έμπαινε στην εφηβεία όλες αυτές οι αλλαγές φάνταζαν τρομακτικές.

Όπως έχει αναφερθεί, όταν μια γυναίκα παντρευόταν έφευγε από την κηδεμονία του πατέρα της και περνούσε σ' εκείνη του συζύγου της. Έτσι, η Αθηναία παρέμενε νομικά ανήλικη σε ολόκληρη τη ζωή της. Έπρεπε πάντοτε να έχει έναν άρρενα εκπρόσωπο που θα αναλάμβανε τα νομικά ζητήματα και θα την στήριζε οικονομικά. Εάν πέθαινε ο άντρας της, περνούσε στην κηδεμονία του γιου της, σε περίπτωση που ήταν άνω των δεκαοκτώ ετών, αλλιώς στον εγγύτερο άντρα συγγενή. Η αγωνία του πατέρα για τη μελλοντική αποκατάσταση της κόρης του αποτυπώνεται σ' ένα απόσπασμα από τη διαθήκη του Αριστοτέλη σχετικά με τον γάμο της κόρης του, όπως μας πληροφορεί ο Διογένης ο Λαέρτιος. Σύμφωνα με τη διαθήκη του, είχε κανονίσει από τότε που η κόρη του ήταν ακόμη παιδί να την παντρέψει με τον Νικάνορα προνοώντας ακόμα και για την περίπτωση του θανάτου του γαμπρού.⁹⁰

Αναφορικά με τη γαμήλια τελετή, τη βραδιά του γάμου ο πατέρας της νύφης οργάνωνε μια μεγάλη γιορτή στο σπίτι του ενώ το ζεύγος μεταφέρονταν με μια άμαξα στην νέα του κατοικία υπό τη συνοδεία συγγενών και φίλων. Εκεί τους περίμενε η μητέρα του γαμπρού κρατώντας πυρσούς ως σύμβολο της γενεαλογικής συνέχειας. Έπειτα, ο γαμπρός οδηγούσε τη νύφη στην εστία και οι καλεσμένοι τούς περιέλουζαν με αποξηραμένα φρούτα και ξηρούς καρπούς που συμβόλιζαν τη γονιμότητα. Η τελετή έφτανε στο απόγειό της όταν το ζεύγος κατευθύνονταν προς την κρεβατοκάμαρα και προτού ολοκληρωθεί η τελετή η γυναίκα έτρωγε ένα κυδώνι ως σημάδι γονιμότητας και ο γαμπρός τής έλυνε τη ζώνη.⁹¹ Μία λογοτεχνική εικόνα που αποδίδει τη γαμήλια τελετουργία είναι εκείνη του Άδημου που θρηνεί για τον

⁹⁰ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* E12-13.

⁹¹ Blundell (2006) 45.

θάνατο της συζύγου του, Άλκηστης, ενθουσιάζοντας τη χαρμόσυνη μέρα του γάμου τους.⁹²

Ο θεσμός της προίκας ήταν μία από τις πιο σημαντικές παραμέτρους για να τελεστεί ένας γάμος στην κλασική Αθήνα, βέβαια δεν έχουν βρεθεί τεκμήρια που να αποδεικνύουν ότι ήταν υποχρεωτική, πρόκειται όμως για έναν άγραφο νόμο που λογίζονταν σοβαρά. Αποτελούσε ένα είδος πατρικής κληρονομιάς για την κόρη και εξισώνονταν με την κληρονομιά που αποκτούσε το αγόρι της οικογένειας μετά τον θάνατο του πατέρα.⁹³ Ο πατέρας της Αθηναίας έπρεπε να έχει μεριμνήσει για την προίκα της κόρης του, την οποία θα παραχωρούσε στον μέλλοντα γαμπρό του. Η ηθική πίεση που ασκούσαν στον πατέρα κάθε Αθηναίας για την κατοχύρωση μίας προίκας ήταν πολύ μεγάλη και η αγωνία του για την αποκατάστασή της ήταν ένα μείζον ζήτημα για τον αθηναϊκό οίκο.⁹⁴ Συνήθως, το ποσό της προίκας κυμαίνονταν από πεντακόσιες δραχμές έως τρία τάλαντα, ωστόσο ήταν ποικίλο καθώς διαμορφώνονταν ανάλογα με το οικονομικό υπόβαθρο της αθηναϊκής οικογένειας.⁹⁵ Ο Σόλων, αν και έζησε κατά την αρχαϊκή εποχή, φαίνεται να είχε αποδυναμώσει τον θεσμό της προίκας καθώς είχε προβλέψει τον κίνδυνο να καταλήξει το μυστήριο του γάμου σε εμπόριο. Το μέτρο αυτό που αποδίδει ο Πλούταρχος στον νομοθέτη συγκαταλέγεται σ' ένα σύνολο μέτρων κατά της πολυτέλειας προκειμένου να υπάρξει μεγαλύτερη ισότητα μεταξύ των πολιτών.⁹⁶

Η προίκα δεν περιλάμβανε απαραίτητα μόνο κάποιο χρηματικό ποσό, αλλά ακόμα και κοσμήματα ή κάποια οικιακά αγαθά, τα οποία ήταν υψηλής αξίας. Ακόμα και κάποιο ακίνητο κτήμα θα μπορούσε να παραχωρηθεί στον μέλλοντα γαμπρό ως προίκα, όμως σε μία τέτοια περίπτωση θα υπήρχε εποπτεία μέσω μίας υποθήκης που ονομάζονταν «αποτίμημα».⁹⁷ Συνεπώς στον γαμπρό παραχωρούνταν μόνο η επικαρπία της ιδιοκτησίας, ένα μέτρο που προστάτευε την περιουσία της οικογένειας της νύφης σε περίπτωση διαζυγίου.⁹⁸ Εάν υπήρχαν αγόρια στην οικογένεια, εκείνα κληρονομούσαν τις εκτάσεις γης, συνεπώς στο κορίτσι έπρεπε να δοθεί άλλου είδους περιουσία. Σε περίπτωση που δεν υπήρχαν γιοι στην οικογένεια και το κορίτσι δεν είχε ακόμη παντρευτεί δεν μπορούσε να κληρονομήσει τη γη αν δεν υπήρχε κάποιος

⁹²Ευριπίδης, *Άλκηστις* 913-923.

⁹³Lin Foxhall (1989) 32.

⁹⁴Δημοσθένης, *Πρός Σπουδίαν υπέρ Προϊκός* 59,8.

⁹⁵Mossé (2008) 58.

⁹⁶Πλούταρχος, *Σόλων* 20, 6.

⁹⁷Foxhall (1989) 33.

⁹⁸Mossé (2008) 161.

άντρας ως κηδεμόνας της για να τη διαχειριστεί. Εάν πέθαινε ο πατέρας τότε η κοπέλα παντρευόταν τον πιο κοντινό συγγενή του πατέρα της, ακόμα κι αν ήταν θεός της προκειμένου να αναλάβει τη διαχείριση της περιουσίας. Αυτού του είδους οι σχέσεις στην Αθήνα δεν είχαν αιμομικτική διάσταση. Ωστόσο, σύμφωνα με τον νόμο που διέσωσε ο ρήτορας Δημοσθένης, εάν μία κόρη γινόταν ο μοναδικός κληρονόμος μίας μικρής περιουσίας ο κοντινότερος συγγενής της δεν ήταν νομικά υποχρεωμένος να την παντρευτεί, όφειλε όμως να της εξασφαλίσει προίκα.⁹⁹

Έτσι, η προίκα ήταν το μερίδιο της κόρης από την οικογενειακή κληρονομιά, η οποία όμως περνούσε στη δικαιοδοσία του συζύγου της μόλις παντρευόταν, *είσφέρειν*, όπως αναφέρεται στον Δημοσθένη.¹⁰⁰ Ακόμα και όταν η γυναίκα είχε πρόσβαση στην προίκα μπορούσε να αξιοποιήσει μόνο ένα μέρος της και αυτό για υποθέσεις που αφορούσαν το σπίτι και το ποσό ήταν πάντοτε μικρό. Ο νόμος απαγόρευε στη γυναίκα να κάνει αγορές που ξεπερνούσαν ένα συγκεκριμένο ποσό ενώ ο σύζυγος, αν και η προίκα ήταν της γυναίκας του, είχε το δικαίωμα να ξοδεύει όσα χρήματα ήθελε και για όποιον σκοπό επιθυμούσε, χωρίς να λαμβάνει πάντοτε την έγκριση της. Βέβαια, έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικός καθώς σε περίπτωση διαζυγίου υποχρεούνταν να επιστρέψει όλο το ποσό που καταχράστηκε ή εάν δεν είχε το ποσό δεσμεύονταν να πληρώνει 18% τόκο στην οικογένεια της νύφης, ετησίως.

Επομένως, η προίκα ίσως θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα όπλο προστασίας στα χέρια της γυναίκας.¹⁰¹ Τρόπον τινά, η γυναίκα ήταν ικανή να ασκήσει μία έμμεση εξουσία στην οικονομική διαχείριση της προίκας της, καθώς στην περίπτωση που ο πατέρας της κοπέλας αιτούνταν διαζύγιο, ο γαμπρός έπρεπε να επιστρέψει τα χρήματα.¹⁰² Επίσης, εάν ο σύζυγος κακομεταχειριζόταν τη σύζυγό του, οι κηδεμόνες της γυναίκας είχαν κάθε δικαίωμα να προτείνουν διαζύγιο, το οποίο θα ζημίωνε οικονομικά τον γαμπρό. Η χρήση της βίας απέναντι στη γυναίκα ίσως ήταν συνήθης τακτική, αν ληφθούν υπόψη τα λόγια της Λυσιστράτης, από την ομώνυμη κωμωδία του Αριστοφάνη, η οποία, όταν άσκησε κριτική στον σύζυγό της για τον πελοποννησιακό πόλεμο, εκείνος την εκφόβισε απειλώντας την για τη σωματική της ακεραιότητα.¹⁰³

⁹⁹Ψευδο-Δημοσθένης, *Πρὸς Μακάρτατον* 54.

¹⁰⁰Δημοσθένης, *Πρὸς Σπουδῖαν ὑπὲρ Προϊκός* 40,19.

¹⁰¹Lamberton & Rotroff (2013) 17.

¹⁰²Πλάτων, *Νόμοι* ΣΤ 774c.

¹⁰³Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 519-520.

Όσον αφορά το διαζύγιο ήταν μία εύκολη υπόθεση από νομικής πλευράς, αφού δεν χρειαζόταν καν να παραστεί το ζεύγος στο δικαστήριο. Συνήθως ήταν απόφαση του συζύγου και η βασική αιτία ήταν η δυσκολία της τεκνοποίησης, την οποία καταλόγιζαν στη γυναίκα.¹⁰⁴ Ο παράγοντας να έχει ερωτευτεί ο άντρας κάποια άλλη ήταν εξαιρετικά σπάνιος, διότι το μυστήριο του γάμου δεν τελούνταν με αφετηρία τη ρομαντική αγάπη. Ίσως, η ιστορία του Περικλή, ο οποίος χώρισε την Αθηναία σύζυγό του για να παντρευτεί την Ασπασία που ήταν εταίρα, να αντικρούεται με τον κανόνα, όμως ο Αθηναίος πολιτικός δεν θα μπορούσε να εκπροσωπήσει τον μέσο Αθηναίο πολίτη.

Σε περίπτωση που το διαζευγμένο ζευγάρι είχε απογόνους, τότε τις περισσότερες φορές αυτοί διέμεναν μαζί με τον πατέρα, ο οποίος παντρευόταν κάποια άλλη ενώ η πρώην σύζυγος επέστρεφε στο πατρικό της. Σύμφωνα με τον νόμο η οικογένεια της νύφης είχε, επίσης, το δικαίωμα να ζητήσει διαζύγιο, όμως η γυναίκα δεν μπορούσε να αιτηθεί από μόνη της, ούτε επιτρεπόταν να φέρει αντίρρηση σε περίπτωση που η οικογένειά της επιθυμούσε τη διακοπή του γάμου.¹⁰⁵ Συνήθως, κάτι τέτοιο γινόταν, όταν η οικογένεια της γυναίκας είχε εντοπίσει κάποιον πλουσιότερο ενδιαφερόμενο γαμπρό, ο οποίος θα εξασφάλιζε περισσότερο κύρος και αγαθά στην οικογένεια.¹⁰⁶ Βέβαια, η περίπτωση κάποιος εύπορος άντρας να επιθυμούσε να νυμφευθεί μία γυναίκα ήδη παντρεμένη θα πρέπει να ήταν εξαιρετικά δύσκολη, εφόσον η νύφη είχε ήδη χάσει την αγνότητά της. Όπως προκύπτει από το νομικό πλαίσιο η βούληση της γυναίκας για την πορεία του μέλλοντός της υποσκάπτονταν και από την ίδια της την οικογένειά, η οποία την αντιμετώπιζε ως περιουσιακό στοιχείο. Μία περίπτωση που φανερώνει πως η γυναίκα μπορούσε να διακόψει τον έγγαμο βίο της ήταν η Ιππαρέτη, η σύζυγος του Αλκιβιάδη για την οποία θα γίνει λόγος και παρακάτω. Η σύζυγος του Αθηναίου στρατηγού λόγω της ακολασίας του τον εγκατέλειψε και επέστρεψε στο σπίτι του αδερφού της, τολμώντας ακόμα να πάει στο γραφείο του δικαστή και να ζητήσει διαζύγιο.¹⁰⁷ Λογικά, η Ιππαρέτη λόγω της σύμπραξης του αδερφού της επιχείρησε να καταφύγει δικαστικώς για να διεκδικήσει το διαζύγιο, διαφορετικά μάλλον δεν θα είχε αυτή τη δυνατότητα.

¹⁰⁴Blundell(2006) 79.

¹⁰⁵Mossé (2008) 59.

¹⁰⁶Blundell(2006) 79-80.

¹⁰⁷Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης* 8,3.

B) Η μη Αθηναία.

Οι γυναίκες που ζούσαν στην Αθήνα και κατάγονταν από άλλες περιοχές της τότε ελληνικής επικράτειας ακολουθούσαν έναν αρκετά διαφορετικό τρόπο ζωής σε σχέση με τις Αθηναίες. Στην πλειονότητά τους οι μη Αθηναίες ασχολήθηκαν με κάποια μορφή πορνείας, εργαζόμενες οι πιο φτωχές σε οίκους ανοχής, ενώ άλλες απασχολήθηκαν ως οικιακές δούλες. Ήταν νομικά θεμιτό ένας άντρας να έχει υπό την κηδεμονία του μία ερωμένη, στην οποία θα εξασφάλιζε συνήθως μία άλλη κατοικία ή θα της παραχωρούσε μία θέση εντός της συζυγικής του οικίας. Επρόκειτο για γυναίκες που ήταν δούλες, μέτοικοι ή πολύ φτωχές Αθηναίες, οι οποίες μπορούσαν να γίνουν ερωμένες των Αθηναίων πολιτών κατοχυρώνοντας οικονομική ασφάλεια.¹⁰⁸ Η σχέση ενός πολίτη με μία ερωμένη συνηθίζονταν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα καθώς ήταν εξαιρετικά δύσκολο να συντηρήσει οικονομικά τόσο τη σύζυγο όσο και την ερωμένη του. Όπως συνάγεται από αυτές τις πληροφορίες, αυτός ο τύπος εξωσυζυγικής σχέσης δεν θεωρούνταν μοιχεία. Η εξωσυζυγική σχέση θα μπορούσε να θεωρηθεί αθέμιτη μόνο σε περίπτωση που η γυναίκα ήταν η σύζυγος ενός άλλου Αθηναίου πολίτη. Η τιμωρία που προβλεπόταν για την Αθηναία που είχε εξωσυζυγικές επαφές αντιστοιχούσε στον αναγκαστικό χωρισμό από τον σύζυγό της και στον αποκλεισμό της από τις θρησκευτικές εορτές της πόλης, γεγονός που ήταν καταστρεπτικό για την κοινωνική της υπόληψη. Η κατακραυγή της εντεινόταν ακόμα περισσότερο, αφού κάθε Αθηναίος πολίτης είχε το δικαίωμα να της ασκήσει σωματική βία, εάν τη συναντούσε στον δρόμο. Συνεπώς, η ταπείνωση και ο εξοβελισμός της από την έγγαμη και θρησκευτική ζωή, τα δύο στοιχεία που συνιστούσαν την κοινωνική της ζωή, ήταν η πιο συνηθισμένη κατάληξη για τη μοιχαλίδα.¹⁰⁹

Προκειμένου να ψηλαφιστεί περισσότερο η απόχρωση της «άλλης γυναίκας» χρειάζεται να γίνει μία διάκριση μεταξύ της εταίρας και της παλλακίδας. Και στις δύο κατηγορίες ανήκαν γυναίκες ξενικής καταγωγής που είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα. Σε πολλές περιπτώσεις οι γυναίκες που κατέφθαναν εκεί ήταν μέτοικοι και συνόδευαν τον σύζυγό τους προκειμένου εκείνος να δραστηριοποιηθεί εμπορικά, σε άλλες περιπτώσεις να παρακολουθήσει τα μαθήματα ενός σπουδαίου δασκάλου, είτε απλά για να ξεφύγει από κάποιον πολιτικό αντίπαλο. Οι συγκεκριμένες γυναίκες ζούσαν μία αντίστοιχη ζωή με εκείνη των Αθηναίων με τη μόνη διαφορά ότι

¹⁰⁸Blundell(2006) 81.

¹⁰⁹Blundell(2006) 82.

πλήρωναν έναν ειδικό φόρο στο κράτος, έξι δραχμών, το *μετοίκιον*. Σε περίπτωση όμως που μία μέτοικος ερχόταν μόνη της χωρίς σύζυγο τότε η εξέλιξή της ήταν διαφορετική. Οι εξαιρετικά φτωχές γυναίκες που έφταναν στην Αθήνα γίνονταν πόρνες στα πανδοχεία της πόλης ενώ άλλες αγοράζονταν από τις αθηναϊκές οικογένειες και περιέρχονταν στην κατηγορία των δούλων. Ορισμένες από αυτές τις γυναίκες μπορούσαν να γίνουν παλλακίδες, δηλαδή ερωμένες των Αθηναίων πολιτών, οι οποίες, όπως έχει διατυπωθεί, φρόντιζαν για τις καθημερινές σωματικές ανάγκες των αντρών. Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει πως η παλλακίδα αποτελούσε το άλλο πρόσωπο της συζύγου καθώς επιτρεπόταν να διαμείνουν μέσα στο ίδιο σπίτι. Φυσικά, η σχέση τη παλλακίδας με έναν έγγαμο Αθηναίο πολίτη δεν θα μπορούσε να απειλήσει τη θέση της νόμιμης συζύγου στον οίκο καθώς δεν προβλεπόταν κάποια επίσημη νομική σύνδεση μαζί της, ούτε θα μπορούσε να του εξασφαλίσει νόμιμους απογόνους, όπως η Αθηναία.¹¹⁰

Εάν λοιπόν οι παλλακίδες μεριμνούσαν για τη σωματική περιποίηση του άντρα και οι Αθηναίες για την ευημερία του οίκου, οι εταίρες ήταν εκείνες που αναλάμβαναν τη φροντίδα του πνεύματος. Ο όρος, *εταίρα* είναι το θηλυκό γένος του *εταῖρος* που είχε τη σημασία του συντρόφου, συνεπώς επρόκειτο για μία σχέση που βασίστηκε κυρίως στο κομμάτι της επικοινωνίας και της συντροφικότητας.¹¹¹ Οι εταίρες μπορούσαν να έχουν ερωτική επαφή με τον κύριό τους, όπως οι παλλακίδες, όμως διέφεραν σημαντικά από αυτές, καθώς φρόντιζαν ιδιαίτερα την πνευματική τους εξέλιξη συμμετέχοντας ακόμα και στα συμπόσια των αντρών. Ίσως, το πιο ελεύθερο γυναικείο προφίλ στην Αθήνα της κλασικής εποχής να ήταν εκείνο των εταιρών.¹¹² Όπως ήταν αναμενόμενο, είχαν ορισμένους περιορισμούς λόγω της ιδιότητάς τους, όπως ήταν η απαγόρευση εισόδου σε ιερούς ναούς, αλλά εν γένει απολάμβαναν περισσότερες ελευθερίες συγκριτικά με οποιαδήποτε άλλη κατηγορία γυναικών.

Στον δικανικό λόγο *Κατά Νεαίρας* παρουσιάζονται οι συνήθειες μιας εταίρας κατά τη δημοκρατική περίοδο της Αθήνας. Η Νεαίρα, όπως περιγράφεται στο έργο, συμμετείχε σε συζητήσεις υψηλού επιπέδου στα συμπόσια πίνοντας κρασί μαζί με τους άντρες που συνόδευε, ενώ συμμετείχε ακόμα και στις γιορτές των Παναθηναίων

¹¹⁰Mossé (2008) 62.

¹¹¹Katz (1992) 73.

¹¹²Mossé (2008) 69.

και της Ελευσίνας.¹¹³ Η εταίρα αποτέλεσε το σύμβολο της αντιστροφής των αξιών στο πλαίσιο μίας ανδροκρατούμενης κοινωνίας και σίγουρα ήταν μία αμφιλεγόμενη κατηγορία γυναικών που προσέφερε το σώμα και τη διανόησή της με αντάλλαγμα την ανεξαρτησία της.

Τέλος, ένα μεγάλο ποσοστό εργατικού γυναικείου δυναμικού της κλασικής Αθήνας ήταν η κατηγορία των δούλων. Σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο οι δούλοι αντιμετωπίζονταν ως αντικείμενα ιδιοκτησίας, έτσι και οι γυναίκες που ανήκαν σε αυτή την τάξη τύγχαναν παρόμοιας αντιμετώπισης και μπορούσαν να λάβουν διαφορετικούς ρόλους. Για παράδειγμα μία νεαρή δούλη θα μπορούσε να γίνει αυλητρίδα και χορεύτρια συντροφεύοντας τους άντρες στα συμπόσια. Η διαδικασία της αγοραπωλησίας δούλων και της προώθησης τους στην πορνεία ήταν μία θεμιτή κίνηση και δεν διώκονταν ποινικά, εφόσον η δουλεία ήταν συνώνυμο της περιουσίας.¹¹⁴ Η άλλη πλευρά της γυναικείας δουλείας σχετίζεται με τη μητρική και οικοκυρική φροντίδα που αναλάμβανε η δούλη ως τροφός και βοηθός της κυρίας της για τις ανάγκες του οίκου.

Σε κάθε περίπτωση ο γυναικείος πληθυσμός κατά την κλασική περίοδο της Αθήνας παρουσιάζει ένα πλέγμα ταξικών αντιθέσεων και απρόσμενων ανισοτήτων μεταξύ των γυναικείων μελών της κοινωνίας. Για παράδειγμα, η Αθηναία πολίτιδα, έπρεπε να υπηρετεί τον οίκο της εσώκλειστη στο σπίτι, ανεχόμενη ενίοτε την ερωμένη του συζύγου της και συναναστρεφόμενη τις δούλες της πολύ περισσότερο απ' ό,τι τις γυναίκες της τάξης της. Αντίθετα, οι εταίρες, οι οποίες δεν ήταν Αθηναίες, απολάμβαναν περισσότερη αυτονομία και θαυμασμό από τους άντρες συμμετέχοντας σε περισσότερες δραστηριότητες από ό,τι οι ίδιες οι Αθηναίες.

2. Η προσφορά της γυναίκας στην αθηναϊκή πολιτεία, η κοινωνική καταπίεση και η αντιμετώπισή της από τον ανδρικό πληθυσμό:

A) Η μόρφωση και η εργασιακή δραστηριότητα.

Στην κλασική Αθήνα το δικαίωμα της μόρφωσης είχαν κυρίως τα αγόρια, τα οποία από την ηλικία των έξι ετών πήγαιναν σε ιδιωτικά σχολεία και σε γυμνάσια προκειμένου να ενισχύσουν τις πνευματικές και σωματικές τους δυνατότητες. Αντίθετα, η καθημερινότητα των νεαρών κοριτσιών περιοριζόταν εντός της οικίας

¹¹³Mossé (2008) 72.

¹¹⁴Mossé (2008) 86.

κοντά στη μητέρα τους, η οποία ήταν υπεύθυνη για την εξέλιξη των δεξιοτήτων τους στην οικοκυρική τέχνη. Τα κορίτσια δεν λάμβαναν κάποια επίσημη εκπαίδευση, ωστόσο, ίσως η μητέρα είχε τη δυνατότητα να διδάξει στα παιδιά της ανάγνωση. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται από την εύρεση αγγειογραφιών που απεικονίζουν τις γυναίκες να κρατούν βιβλία-κυλίνδρους και δίπλα τους να στέκονται τα παιδιά της.¹¹⁵ Σε μερικές άλλες περιπτώσεις ευκατάστατων αθηναϊκών οικογενειών τα κορίτσια μπορούσαν να λάβουν μαθήματα ανάγνωσης και γραφής στο σπίτι.¹¹⁶ Για παράδειγμα στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα ο Ισχύμαχος αναφέρει πως η έφηβη σύζυγός του έγραψε μία λίστα σχετικά με τα έπιπλα και τα σκεύη που έδωσε στους δούλους τους φανερώνοντας πως ήταν εγγράμματη.¹¹⁷ Επιπλέον, ορισμένες εύπορες Αθηναίες μπορούσαν να εξασκηθούν στο τραγούδι και στο παίξιμο της λύρας, ωστόσο οι περιπτώσεις αυτές ήταν αρκετά περιορισμένες. Ο βασικός κορμός της εκπαίδευσής των κοριτσιών ήταν άμεσα συνυφασμένος με τις οικιακές εργασίες, όπως ήταν η μαγειρική, η υφαντουργία και οτιδήποτε αφορούσε τον οίκο. Συνεπώς, οι γυναίκες της κλασικής Αθήνας εκπαιδεύονταν στις οικιακές τέχνες και δεν ακολούθησαν κάποιου είδους συστηματική μορφωτική εκπαίδευση, καθώς ο σκοπός της ζωής τους ήταν η διαχείριση του οίκου και η εξέλιξή του.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις δύο γυναικών που επιχείρησαν να μορφωθούν και αναγκάστηκαν να προσφύγουν στην παρενδυσία προκειμένου να παρακολουθήσουν τα μαθήματα ως «άντρες». Η πρώτη περίπτωση είναι εκείνη της Αξιοθέας, η οποία κατέφυγε στην παρενδυσία προκειμένου να εισχωρήσει στην ανδρική κοινότητα με απώτερο σκοπό την πνευματική της εξέλιξη. Η ίδια φαίνεται πως είχε γοητευτεί από την καινοτόμο προσέγγιση του Πλάτωνα στο ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων, γι' αυτό αποφάσισε να εγκαταλείψει την οικογένειά της στην Αρκαδία και να έρθει στην Αθήνα προκειμένου να μαθητεύσει κοντά στον φιλόσοφο. Σύμφωνα με τον Διογένη τον Λαέρτιο η Αξιοθέα μεταμφιέστηκε σε άνδρα για να εισέλθει στα μαθήματα της Ακαδημίας.¹¹⁸

Το άλλο παράδειγμα είναι η Αγνοδίκη, η οποία έζησε τον 4ο αιώνα π. Χ στην Αθήνα και φαίνεται πως ήταν η πρώτη γυναίκα που εξάσκησε το επάγγελμα της μαίας έχοντας κάνει σπουδές ιατρικής. Προκειμένου να λάβει μαθήματα ιατρικής, αναγκάστηκε να κόψει τα μαλλιά της και να φορέσει ανδρικό χιτώνα αρνούμενη τη

¹¹⁵Blundell(2006) 16.

¹¹⁶Pritchard (2014) 179.

¹¹⁷Ξενοφών, *Οικονομικός* IX 10.

¹¹⁸Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* Γ 46.

θηλυκή της ταυτότητα.¹¹⁹ Έτσι, παρουσιάστηκε ως νεαρός σπουδαστής ιατρικής και μαθήτευσε κοντά στον περίφημο γιατρό της αρχαιότητας, *Ηρόφιλο*, με ειδικευση στη γυναικολογία σημειώνοντας εκπληκτικές επιτυχίες στον τομέα. Οι άντρες συνάδελφοί της, οι οποίοι θεωρούσαν πως η Αγνοδίκη ήταν άνδρας, κατέφυγαν στα δικαστήρια κατηγορώντας τον συνάδελφό τους ότι διατηρούσε αθέμιτες σχέσεις με τις πελάτισσές του. Η Αγνοδίκη αποσκοπώντας να καταρρίψει την κατηγορία αυτή αναγκάστηκε να αποκαλύψει το φύλο της, αλλά ακόμα και τότε κατηγορήθηκε για την παράβασή της. Έπειτα, ακολούθησε μία δεύτερη δίκη σοβαρότερη από την πρώτη, όμως έχοντας ως ισχυρούς υπερασπιστές τις πελάτισσές της πέτυχε την αθώωσή της.

Συνεπώς, το επάγγελμα με την έννοια της κατάρτισης δεν προβλεπόταν για την Αθηναία, η οποία, όπως έχει αναφερθεί, ήταν υπεύθυνη για την κατεργασία του μαλλιού και τη διεύθυνση ζητημάτων που σχετίζονταν με την περιποίηση του σπιτιού και των μελών της. Σε περίπτωση που είχε καλή οικονομική κατάσταση τότε απολάμβανε τη βοήθεια των δούλων της και επέβλεπε τις εργασίες τους, διαφορετικά αναλάμβανε μόνη της όλα τα οικιακά καθήκοντα. Ο *Οικονομικός* του Ξενοφώντα παρουσιάζει με ενάργεια τις περισσότερες ασχολίες μίας ευκατάστατης νεαρής Αθηναίας, η οποία μυείται στον κόσμο των έγγαμων γυναικών. Αναφέρεται πως μέχρι την ηλικία των δεκαπέντε ετών το κορίτσι έπρεπε να είχε μάθει από το σπίτι του να γνέθει το μαλλί και να το κατανέμει στις υπηρέτριές της.

Ο ιστορικός είχε επινοήσει στο έργο του έναν ιδανικό σύζυγο, τον *Ισχόμαχο*, ο οποίος κατηύθυνε κατάλληλα τη νεαρή γυναίκα του, ώστε να ανταποκριθεί στα καθήκοντά της. Παρουσίαζε στη σύζυγό του τη σημασία των οικοκυρικών εργασιών, καθώς πίστευε πως οι δύο σύζυγοι λειτουργούσαν συμπληρωματικά για την πρόοδο του οίκου τους. Για παράδειγμα, ο σύζυγος ήταν υπεύθυνος για τις κοπιώδεις εξωτερικές δουλειές ενώ η γυναίκα εκπροσωπώντας μία πιο τρυφερή και ανήσυχη φύση είχε τον ρόλο της επόπτριας των εργασιών στο εσωτερικό του σπιτιού.¹²⁰ Μάλιστα, παρομοίασε τη γυναίκα με βασίλισσα των μελισσών, καθώς εκείνη αναλάμβανε την πρωτοβουλία να επιβλέπει τις εργασίες των οικιακών δούλων και συνάμα να διαχειριστεί τα αγαθά που έρχονταν στο σπίτι από το κτήμα.¹²¹ Επιπλέον, ως υπεύθυνη για την ομαλή λειτουργία του νοικοκυριού της, έπρεπε να μεριμνεί για

¹¹⁹Υγίνος, *Μῦθοι* 274.

¹²⁰Ξενοφών, *Οικονομικός* VII 30.

¹²¹Ξενοφών, *Οικονομικός* VII 36.

την υγεία των δούλων και να τιμωρεί όποιον δυσανασχετούσε. Με αυτού του είδους τη συνεργασία ανάμεσα στο ζευγάρι επιτυγχάνονταν η πρόοδος του εκάστοτε αθηναϊκού οίκου. Έπειτα, ο Ισχύμαχος την ξενάγησε στο σπίτι και της έκανε υποδείξεις οικοκυρικών αρετών, όπως είναι η τάξη στα αντικείμενα του σπιτιού και των ενδυμάτων. Πρότεινε στη σύζυγό του τα καλύτερα σημεία αποθηκευτικού χώρου και της έδειξε τα διαμερίσματα που ήταν προορισμένα για εκείνη, δηλαδή τον γυναικωνίτη. Πρόκειται για ένα ή και περισσότερα δωμάτια όπου περνούσαν τον χρόνο τους οι γυναίκες του σπιτιού μέσα στα οποία ξεκουράζονταν ή ύφαιναν και εκτελούσαν τις οικιακές τους εργασίες.¹²²

Η σύγχρονη αναγνωστική ματιά ίσως θα έβλεπε στον Ισχύμαχο τα χαρακτηριστικά ενός καταδυναστευτικού συζύγου, όμως χρειάζεται να σημειωθεί πως τουλάχιστον αναγνώριζε στη γυναίκα του την κυριαρχία και τις πρωτοβουλίες που είχε εντός της οικίας. Επίσης, αντιλαμβανόταν πως οι σύζυγοι είχαν διαφορετική φύση και προορισμό, όμως και οι δύο αλληλοσυμπληρώνονται με κοινό στόχο την ευημερία του οίκου τους. Το ήθος του Ισχύμαχου μάλλον δεν θα ήταν το πιο σύνηθες στην Αθήνα, καθώς οι περισσότεροι άντρες δεν θα μεταχειρίζονταν τις συζύγους με τον ίδιο συζυγικό σεβασμό. Εάν όμως δεχτούμε πως ο Ισχύμαχος στο έργο του Ξενοφώντα εκπροσωπεί το πρότυπο του Αθηναίου άντρα, τότε και η νεαρή σύζυγός του θα είχε τις αντίστοιχες εξιδανικευμένες αρετές της Αθηναίας γυναίκας, όπως ήταν η υποταγή και η αφοσίωση στον οίκο.

Όπως αναφέρει και μία από τις γυναίκες στην κωμωδία του Αριστοφάνη, *Λυσιστράτη*, ήταν εξαιρετικά δύσκολο για μία γυναίκα να ξεφύγει έστω και για λίγο από το σπίτι της με τις τόσες ασχολίες που είχε επωμιστεί.¹²³ Να σημειωθεί πως αν δεν παντρευόταν έναν ευκατάστατο σύζυγο ή έστω μεσαίου εισοδήματος, τότε ίσως να μην είχε τη δυνατότητα να συντηρήσει ούτε έναν δούλο, με αποτέλεσμα ν' αναλαμβάνει εξ' ολοκλήρου τη μαγειρική, την καθαριότητα και το γνέψιμο του μαλλιού.¹²⁴ Οι φιγούρες που προβάλλονται μέσα από τις κωμωδίες του Αριστοφάνη είναι πιο ρεαλιστικές σε σχέση με τα πρόσωπα της τραγωδίας. Έτσι, μέσα από τις κωμωδίες παρουσιάζονται οι ατέλειες και οι περιπέτειες του καθημερινού βίου των γυναικών, γι' αυτό και πολλές φορές αποτυπώνονται να γκρινιάζουν και να δυσανασχετούν με τις απαιτητικές δουλειές τους. Επιπλέον στην κωμωδία πολλές

¹²² Ξενοφών, *Οικονομικός* VIII 3,19.

¹²³ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 16-19.

¹²⁴ Blundell (2006) 90.

φορές τονίζεται το γεγονός ότι επειδή ο άντρας απουσίαζε αρκετά από το σπίτι, η γυναίκα κέρδιζε κατά κάποιον τρόπο λίγη ελευθερία παραπάνω και γινόταν επιρρεπής στις ατασθαλίες που σχετίζονταν κυρίως με τα οικονομικά του σπιτιού.

Μερικές ακόμα οικιακές εργασίες με τις οποίες ασχολήθηκαν οι Αθηναίες που δεν είχαν οικιακούς δούλους ήταν το άλεσμα των σιτηρών και η προετοιμασία ενός χυλού που ονομαζόταν *λέκιθος*. Φαίνεται πως οι φτωχότερες Αθηναίες έπρεπε να βγαίνουν και εκτός σπιτιού προκειμένου να ενισχύσουν οικονομικά τον οίκο τους. Συνήθως, εργάζονταν στους αγρούς μαζί με τους μετοίκους ή ως πωλήτριες στην αγορά.¹²⁵ Για παράδειγμα, ο Αριστοφάνης αναφέρει πως η μητέρα του Ευριπίδη ήταν λαχανοπώλης, *σκανδικοπώλης*, και μάλιστα ήταν πολύ επιτυχημένη έμπορος.¹²⁶

B) Η κοινωνική καταπίεση και η συναισθηματική κατάσταση των γυναικών μέσα σε μία ανδροκρατούμενη κοινωνία.

Ένα στοιχείο που ενισχύει την αντίληψη πως η δραστηριότητα της γυναίκας περιοριζόταν αυστηρά εντός του σπιτιού ήταν η παρουσία των Ερμαϊκών στηλών που εξωρούσαν τα περισσότερα αθηναϊκά σπίτια. Τα συγκεκριμένα αγάλματα απεικόνιζαν στο επάνω μέρος τον Ερμή και στο κάτω μέρος έναν φαλλό σε στύση. Ο σκοπός τους ήταν να φέρουν ευημερία και γονιμότητα σε κάθε σπίτι αλλά και να υπενθυμίσουν στη γυναίκα πως βγαίνοντας από το σπίτι ήταν εκτεθειμένη σε δημόσιο χώρο, στον οποίο δέσποζαν οι άντρες. Πιο συγκεκριμένα, όταν ένα κορίτσι πλησίαζε στην εφηβεία φυλάσσονταν με ιδιαίτερη προσοχή μέσα στο σπίτι του προκειμένου να μην αποπλανηθεί από κάποιον φιλόδοξο εραστή. Στην τραγωδία *Φοίνισσαι* του Ευριπίδη αναφέρεται πως αρκούσε μία μόνο συνάντηση με έναν τυχαίο άντρα στον δρόμο για να δημιουργηθεί επονείδιστο σκάνδαλο για την ηθική υπόληψη του κοριτσιού.¹²⁷ Η πίεση που δεχόταν η έφηβη Αθηναία για να παντρευτεί έχει ήδη αναπτυχθεί παραπάνω, όπως και η αγωνία του πατέρα της να την αποκαταστήσει προτού πεθάνει. Τα παιδικά της χρόνια αφιερώθηκαν στην προετοιμασία της, ώστε να γίνει μία ενάρετη σύζυγος, ενώ σε περίπτωση που κάποιο κορίτσι πέθαινε προτού παντρευτεί τότε θεωρούσαν πως δεν κατάφερε να εκπληρώσει τον πρωταρχικό σκοπό στη ζωή του. Έτσι, κάποιες φορές τοποθετούσαν στον τάφο της ένα πήλινο αγγείο, το *λουτροφόρο*, το οποίο χρησιμοποιούνταν κανονικά για το λουτρό της νύφης λίγο πριν

¹²⁵Blundell (2006) 139.

¹²⁶Αριστοφάνης, *Άχαρνής* 478.

¹²⁷Ευριπίδης, *Φοίνισσαι* 93-94.

από τον γάμο. Με αυτόν τον τρόπο δήλωναν πως η γυναίκα είχε παντρευτεί τον Θάνατο προσφέροντας ένα γαμήλιο στοιχείο στη νεκρώσιμη τελετή.

Στην αρχαιότητα επικρατούσε η αντίληψη ότι τα νεαρά κορίτσια είχαν αδάμαστη φύση, γι' αυτό χρειαζόνταν απαραίτητα κάποιον άντρα προκειμένου να τιθασεύσει τη ζωώδη φύση τους. Μάλιστα πολλές φορές αποκαλούνταν *φοραδίτσες* εξαιτίας αυτών των πεποιθήσεων.¹²⁸ Ένα αισθητικό σημάδι που επιβεβαιώνει την παραπάνω εκτίμηση προέρχεται από τον χώρο της κόμμωσης. Πιο συγκεκριμένα, τα νεαρά κορίτσια πριν από τον γάμο απεικονίζονται με λυτά και ατίθασα μαλλιά ενώ στις παντρεμένες γυναίκες είναι πάντοτε πιασμένα πάνω. Στην πρώτη περίπτωση εκφράζεται η απείθαρχη φύση των κοριτσιών προτού παντρευτούν ενώ μετά την γαμήλια τελετή εξημερώνονται και ηρεμούν ακόμα και εμφανισιακά. Έτσι, τονίζονταν η σπουδαιότητα του γάμου, ο οποίος ήταν μονόδρομος για να κατευνασθεί η ζωηρότητα των κοριτσιών.¹²⁹ Η συγκεκριμένη εκτίμηση είχε σχηματιστεί πολύ πριν την έλευση της κλασικής εποχής καθώς φαίνεται να ήταν ήδη γνωστή από τα χρόνια του Ομήρου.¹³⁰

Το νεαρό κορίτσι έπρεπε να διαχειριστεί την επιτακτική ανάγκη του γάμου, ο οποίος ήταν η κατάλληλη λύση για την άστατη φύση του σύμφωνα με την κοινωνία και ταυτόχρονα να προσέξει να μη σπλωθεί το όνομά του. Η καταπίεση μίας γυναίκας όμως δεν σταματούσε με την τέλεση ενός γάμου καθώς μετά την σκυτάλη αναλάμβανε η αγωνία της τεκνοποίησης. Ειδικότερα η αρρενογονία ήταν η βασική επιδίωξη κάθε Αθηναίου καθώς ταυτίζονταν με τη συνέχεια του οίκου και του αγροκτήματος. Κατ' επέκταση ολόκληρη η πόλη ωφελούνταν από τη γέννηση αρρένων καθώς διασφαλιζόνταν ο πλούτος της πόλης. Η Αθηναία που γεννούσε γιο συνέβαλλε έμμεσα στην πολιτική ανάπτυξη της Αθήνας καθώς μόλις ενηλικιώνονταν ο γιος της, γινόταν Αθηναίος πολίτης.¹³¹ Συνεπώς, το κύρος μίας γυναίκας στην αθηναϊκή πατριαρχική κοινωνία εξαρτιόταν από τη γέννηση αγοριών.

Σε περίπτωση που ένα ζευγάρι δεν μπορούσε να αποκτήσει παιδιά το βάρος έπεφτε εξ ολοκλήρου στη γυναίκα και ο σύζυγος μπορούσε να ζητήσει ακόμα και διαζύγιο. Μία τέτοιου είδους εξέλιξη ζημίωνε την αυτοπεποίθηση της γυναίκας, γι' αυτό, εάν ληφθούν σοβαρά οι αναφορές του Αριστοφάνη, στην Αθήνα γινόταν

¹²⁸ Ευριπίδης, *Ανδρομάχη* 621.

¹²⁹ Ευριπίδης, *Μήδεια* 804.

¹³⁰ Όμηρος, *Ιλιάς* Σ 432.

¹³¹ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 651.

διακίνηση αρσενικών βρεφών στη μαύρη αγορά.¹³² Ο ίδιος αναφέρει την περίπτωση μίας γυναίκας που σε συνεργασία με τη μαμή κατάφεραν να βρουν στο εμπόριο ένα αρσενικό βρέφος για να το παρουσιάσουν στον σύζυγό για δικό τους. Μάλιστα, η πίεση για την απόκτηση γιων ήταν τόσο έντονη, ώστε οι γυναίκες που αργούσαν να συλλάβουν δοκίμαζαν πολλές επικίνδυνες θεραπείες, όπως μάλλινα υπόθετα, αλοιφές κ. α, που ορισμένες φορές μπορούσαν να αποβούν μοιραίες για την ίδια.¹³³

Ακόμα ένα μέτρο που λειτούργησε καταπιεστικά για τη γυναίκα ήταν η επιβολή των γυναικονόμων. Ο Σόλων ο μεγάλος νομοθέτης της αρχαϊκής εποχής φαίνεται πως ήταν ο εμπνευστής αυτού του μέτρου, το οποίο εφαρμόζονταν και κατά την κλασική περίοδο. Οι συγκεκριμένοι φρουροί ήταν ένα είδος αστυνομίας που έπρεπε να επαναφέρουν στην τάξη τις γυναίκες που παρέκλιναν από τον νόμο, γι'αυτό επιτηρούσαν την καθημερινή δραστηριότητα των γυναικών. Οι γυναικονόμοι είχαν ως βασικό καθήκον την εφαρμογή ηθικών κανόνων αναφορικά με τη συμπεριφορά των γυναικών στις δημόσιες εμφανίσεις τους, όπως ήταν οι κηδείες και οι θρησκευτικές πομπές.¹³⁴ Μία ενδεικτική γυναικεία παράβαση ήταν, όταν το πένθος των γυναικών για έναν νεκρό ξεπερνούσε τις πέντε μέρες. Επίσης, έπρεπε να ελέγχουν αν η γυναικεία αμφίεση ήταν ευπρεπής, έχοντας το δικαίωμα να καταμηνύσουν τυχόν ανάρμοστες συμπεριφορές, ενώ παράλληλα ασκούσαν αυστηρούς περιορισμούς στις εξόδους τους.¹³⁵ Εκτός από τη δραστηριότητα των γυναικονόμων που επέβλεπαν τις κινήσεις των γυναικών υπήρχαν και οι παιδονόμοι, οι οποίοι επέβλεπαν τη συμπεριφορά των νεαρών, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη.¹³⁶

Είναι δύσκολο να σχηματιστεί μια ξεκάθαρη εικόνα για τη συναισθηματική κατάσταση των γυναικών κατά την κλασική περίοδο, εφόσον δεν έχουν αφήσει κανένα δικό τους κείμενο και ό,τι στοιχείο έχει συλλεχθεί για τη ζωή τους είναι προϊόν ανδρικής πένας. Σχετικά με την έκφραση του ερωτικού συναισθήματος, το είδος του έρωτα που υμνήθηκε περισσότερο τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ήταν εκείνο που αναπτύχθηκε μεταξύ ενός ώριμου άντρα, *εραστής* και ενός νεότερου, *ερώμενος*. Η συγκεκριμένη μορφή έρωτα θεωρούνταν η ανώτερη εκδοχή του και ήταν συνηθισμένη στα υψηλά κοινωνικά στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας.

¹³² Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσα* 502-516.

¹³³ Ιπποκράτης, *Περί επίκνήσιος* E28-33.

¹³⁴ Dillon (2002) 290.

¹³⁵ Πλούταρχος, *Σόλων* 21,5.

¹³⁶ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* Δ 1299a.

Έτσι, η παραπάνω συνθήκη συνδυαστικά με την κοινωνική εργαλειοποίηση της γυναίκας δημιούργησε ένα συναισθηματικό χάσμα μεταξύ εκείνης και του συζύγου της. Ο Αθηναίος άντρας μπορούσε νόμιμα να καταφύγει σε άλλες γυναίκες για την κάλυψη των σωματικών και πνευματικών του αναγκών ή ακόμα και να αναπτύξει τρυφερά συναισθήματα για έναν νεαρό κάτι που αποδυνάμωνε περαιτέρω τον δεσμό με τη νόμιμη σύζυγό του. Συνεπώς, ο κοινωνικός αποκλεισμός της γυναίκας και οι ξεχωριστοί τομείς δραστηριότητας του ζευγαριού διαμόρφωσαν μία προβληματική σχέση μεταξύ των συζύγων. Παρότι δεν πρέπει να λησμονηθεί το διαφορετικό ηθικό πλαίσιο της αρχαιότητας, ο γυναικείος πληθυσμός της κλασικής αρχαιότητας δεν παύει να αποτελεί μία παραγκωνισμένη κοινωνική μερίδα.

Η μοναδική γυναικεία φωνή που εκφράζει τον έρωτα της ανήκει στη Σαπφώ, η οποία έζησε πριν την κλασική περίοδο και απηύθυνε τον ερωτισμό της στις νεαρές συντρόφισσες της. Ενώ λοιπόν η ανδρική ομοφυλοφιλία με τον τρόπο που εκφράστηκε κατά την κλασική περίοδο δεν ήταν απορριπτέα, ούτε από νομικής πλευράς προκαλούσε ζητήματα στον γάμο του Αθηναίου πολίτη, δεν παρουσιάζονται στοιχεία που να μαρτυρούν τον ομόφυλο έρωτα μεταξύ των Αθηναίων γυναικών. Ίσως, η κοινωνική απομόνωση των γυναικών και η ελαττωματική σχέση τους με το άλλο φύλο να τροφοδοτούσαν τη διαμόρφωση τέτοιου είδους συναισθημάτων, όμως δεν έχουν εντοπιστεί πληροφορίες που να επιβεβαιώνουν αυτή τη σκέψη. Για παράδειγμα, στη Σπάρτη υπάρχουν μερικές ενδείξεις ότι σεβαστές γυναίκες της περιοχής είχαν ερωτικές σχέσεις με κοπέλες, όμως αν συνέβαινε κάτι αντίστοιχο και στην Αθήνα θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να ανιχνευθεί, καθώς ακόμα και ο Αριστοφάνης στις κωμωδίες του δεν έχει κάνει καμία αναφορά σε τέτοιου είδους σχέσεις. Συνεπώς, είτε θεωρούνταν ένα επικίνδυνο θέμα, στο οποίο κανένας άντρας δεν αισθανόταν άνετα να αναφερθεί, είτε δεν παρουσιάστηκε σε μεγάλη έκταση ένα τέτοιο φαινόμενο στην κλασική Αθήνα, ώστε να γίνει γνωστό στον αντρικό πληθυσμό.¹³⁷

Μπορεί η βασική επιδίωξη του αθηναϊκού γάμου να ήταν η απόκτηση απογόνων και να είχε έναν πρακτικό προσανατολισμό το συγκεκριμένο μυστήριο, όμως σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν δυνατή η ύπαρξη συναισθηματικού δεσμού μεταξύ του αντρόγυνου. Μπορεί το ηθικό πλαίσιο στην Αθήνα να θεμελιώθηκε με βάση το όφελος των αντρών, καθώς μπορούσαν να έχουν εξωσυζυγικές σχέσεις χωρίς

¹³⁷Mossé (2008) 175-177

να διαπράττουν κάτι μεμπτό, όμως η παρουσία άλλων γυναικών δεν άφησε ανεπηρέαστη την Αθηναία σύζυγο. Για παράδειγμα, η Ιππαρέτη η σύζυγος του Αλκιβιάδη αποφάσισε να γυρίσει στο σπίτι του αδερφού της λόγω των εξόφθαλμων απιστιών του συζύγου της.¹³⁸ Όταν πήγε στον δικαστή να ζητήσει διαζύγιο, ο Αλκιβιάδης την συνέλαβε και την έσυρε από την αγορά ως το σπίτι, όπως περιγράφεται στον Πλούταρχο.¹³⁹ Το αίσθημα της ζήλειας και της ανάγκης για αποκλειστικότητα δεν θα πρέπει να έλειπαν από τον συναισθηματικό κόσμο των Αθηναίων γυναικών παρόλο που νομικά υποχρεούνταν να αποδεχτούν την ύπαρξη άλλων γυναικών στη ζωή του αντρός τους. Έτσι, αν και κατοχυρώνονταν νομικά η παρουσία δεύτερων γυναικών στη ζωή ενός άντρα η σύζυγός του δεν αποκλείεται να είχε αρνητικά συναισθήματα γι' αυτή τη συνθήκη.

Στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα εντοπίζεται ένα παράδειγμα πραγματικής υποστήριξης και θαυμασμού από τον Σωκράτη προς τη σύζυγό του, Ξανθίππη. Ο φιλόσοφος επέπληξε τον γιο του, τον Λαμπροκλή, επειδή συμπεριφέρθηκε με αγένεια προς τη μητέρα του υπενθυμίζοντας του τον πόνο και τις θυσίες που πέρασε η ίδια για χάρη του. Η υπεράσπιση της Ξανθίππης από τον Σωκράτη φανερώνει την εκτίμηση και τον σεβασμό που έτρεφε ο φιλόσοφος για τον μητρικό ρόλο της συζύγου του.¹⁴⁰ Έτσι, γίνεται αντιληπτό πως μέσα σε αυτό το ανδροκρατούμενο περιβάλλον υπήρχαν και οι περιπτώσεις ζευγαριών που έθεσαν θεμέλια αγάπης και θαυμασμού στη σχέση τους. Επιπλέον, ο ιδανικός σύζυγος της Αθηναϊκής κοινωνίας, ο Ισχύμαχος εκπροσώπησε τον ανδρικό πληθυσμό που επέδειξε τρυφερότητα και σεβασμό στη νεαρή σύζυγό του σ' ένα εξιδανικευμένο πλαίσιο, όπως το είχε φανταστεί ο Ξενοφών.¹⁴¹ Όμως, δεν θα ήταν απίθανο να ακολούθησαν το παράδειγμά του κι' άλλοι Αθηναίοι σύζυγοι.

Γ) Οι απόψεις των τριών φιλοσόφων της κλασικής εποχής για τον ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία.

Οι αρχαίοι διανοητές είχαν πολλές φορές διαφορετικές προσλαμβάνουσες για τη φύση και τη θέση της γυναίκας στον κοινωνικό ιστό. Ο Σωκράτης, όπως παρατηρούμε στο *Συμπόσιο* του Ξενοφώντα, εξέφρασε την έκπληξή του για την ευφυΐα μιας ταχυδακτυλουργού παραδεχόμενος σε όλους ότι η ευστροφία της

¹³⁸Mossé (2008) 61.

¹³⁹Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης* 8,3-5.

¹⁴⁰Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* II 2.7.

¹⁴¹Ξενοφών, *Οικονομικός* X 2.5.

αποδείκνυε πως οι γυναίκες δεν υστερούσαν σε τίποτα από τους άνδρες.¹⁴² Πρότεινε τη συμμετοχή των γυναικών στη διαδικασία της μόρφωσης και την ισότιμη αντιμετώπιση τους από τους άνδρες, οι οποίοι είχαν καθήκον ν' αλλάξουν την κατάσταση και να συνδιαλεχθούν μαζί τους.¹⁴³ Σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο πίστευε πως υπήρχαν γυναίκες που είχαν υψηλά διανοητικά προσόντα, όπως ήταν η περίπτωση της Ασπασίας, την οποία θαύμαζε για τις ιδέες και για τις σκέψεις της. Όμως, απέιχε πολύ από την ιδέα της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων, όπως προσλαμβάνεται σήμερα, καθώς θεωρούσε πως η θέση της γυναίκας είναι φύσει προορισμένη από τους θεούς να συνεισφέρει εντός του οικογενειακού κλοιού. Βέβαια, σε σχέση με άλλους συγχρόνους του αντιμετώπισε το γυναικείο φύλο με μεγαλύτερη στοργή και ανοχή.

Ο Πλάτων το 380 π. Χ παρουσιάζοντας το πρότυπο της ιδεαλιστικής πολιτείας διατύπωσε πως η μόνη διαφορά μεταξύ των δύο φύλων είναι σχετική με την αναπαραγωγή, γι' αυτό οι γυναίκες έπρεπε να συμμετέχουν ισότιμα με τους άντρες στη διακυβέρνηση της πολιτείας.¹⁴⁴ Έτσι, σύμφωνα με το έργο του φιλοσόφου, *Πολιτεία*, η συμμετοχή των γυναικών στη μορφωτική διαδικασία ήταν απαραίτητη. Μάλιστα, θα έπρεπε να εκπαιδούνται τόσο σωματικά όσο και πνευματικά καθώς θα μπορούσαν να γίνουν οι μελλοντικοί κυβερνήτες της ιδεώδους πολιτείας. Πιο συγκεκριμένα, θα έπρεπε να γυμνάζονται γυμνές δίπλα στους άντρες στο γυμνάσιο, ενώ η εκπαίδευσή τους δεν επιτρεπόταν να διακοπεί ούτε για την ανατροφή των παιδιών, τα οποία θα παραχωρούνταν σε κρατικά βρεφοκομεία. Συνεπώς, ο μητρικός ρόλος της γυναίκας επρόκειτο να εξοβελιστεί προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες της πολιτείας. Όπως ίσχυε και για την περίπτωση των αντρών, μόνο μια μερίδα γυναικών της ανώτερης τάξης θα αποκτούσε αυτού του είδους τη διαβίωση. Φυσικά, αυτό το πρόγραμμα δεν εφαρμόστηκε ποτέ όμως είχε επηρεάσει ορισμένες γυναίκες που θέλησαν να έχουν μία ισότιμη ζωή με τους άντρες, όπως ήταν η περίπτωση της Αξιοθέας για την οποία έγινε αναφορά παραπάνω. Στο δεύτερο έργο του Πλάτωνα, *Νόμοι*, προτείνεται ένα προφίλ για τη γυναίκα περισσότερο προσιτό στην πραγματική κοινωνία. Ο φιλόσοφος αν και έχει περιορίσει τις ακραίες απόψεις του, όπως διατυπώθηκαν στην ιδεώδη *Πολιτεία*, οι θέσεις του για τον ρόλο της γυναίκας συνεχίζουν να είναι καινοτόμες για την εποχή του. Εξακολουθεί να

¹⁴² Ξενοφών, *Συμπόσιον* II 8-9.

¹⁴³ Ξενοφών, *Οικονομικός* III 12.

¹⁴⁴ Πλάτων, *Πολιτεία* E 455d-e.

υποστηρίζει πως πρέπει και εκείνες να μορφώνονται, όπως οι άντρες και να μην είναι πλήρως παραδομένες στα οικιακά τους καθήκοντα.¹⁴⁵ Ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται να γίνει στη χρήση του όρου *πολίτις*, με τον οποίο προσδιορίζει τις γυναίκες, καθώς φαίνεται πως επιθυμούσε τη συμπερίληψη και του γυναικείου πληθυσμού στην πολιτική κοινότητα.¹⁴⁶

Μία αρκετά διαφορετική εκτίμηση για τη θέση της γυναίκας διαμόρφωσε ο μαθητής του Πλάτωνα, ο Αριστοτέλης. Στο έργο του, *Πολιτικά*, αντιτίθεται στις απόψεις του δασκάλου του αναφορικά με το γυναικείο φύλο, υποδεικνύοντας πως η μόνη αρετή που θα μπορούσε να έχει μία γυναίκα σχετίζεται με την υπηρεσία της στον οίκο. Για να ενισχύσει τον συλλογισμό του αναφέρεται στην περίπτωση της Σπάρτης, η οποία σύμφωνα με τον ίδιο παρήκμασε λόγω της έντονης επιρροής που ασκούσαν οι γυναίκες στην κοινωνία.¹⁴⁷ Πίστευε πως η γυναίκα είναι κατώτερο ον και πως η πατριαρχία είναι μια φυσική και συμφέρουσα εξέλιξη για το σύνολο της πόλης. Έτσι, η γυναίκα έπρεπε να επιδεικνύει ηθική υπακοή στον άντρα για να βοηθήσει την κοινωνία και να συνεισφέρει μέσα από την εκτέλεση των οικιακών εργασιών. Θεωρούσε και ο ίδιος, όπως ο Ξενοφών, πως η γυναίκα και ο άντρας συμπληρώνουν ο ένας τον άλλον, γι' αυτό η συνεργασία και ο καταμερισμός των ιδιοτήτων είναι απαραίτητος για να υπάρξει ισορροπία στην κοινωνία. Στα *Πολιτικά* ο Αριστοτέλης προσδιόρισε τρεις τύπους υποτέλειας εντός της οικίας. Ο ένας αφορούσε τη σχέση δούλου και αφέντη, ο άλλος πατέρα και παιδιού και ο τρίτος αφορούσε την αλληλεπίδραση μεταξύ των συζύγων. Διακρίνει πως ο δούλος είναι κατώτερος από τον αφέντη, το παιδί αντίστοιχα λόγω ηλικίας και η γυναίκα ενώ ενεργεί για το καλό της πόλης, έχει κατώτερη φύση από τον άντρα. Η γυναίκα εν αντιθέσει με τον δούλο διαθέτει συλλογιστική ικανότητα, όμως είναι δέσμια στο *ἄλογον μέρος* της ψυχής, γεγονός που την κάνει πιο συναισθηματική σε σχέση με τον άντρα. Έτσι, δεν μπορεί να φτάσει σε υψηλό επίπεδο το λογικό μέρος της ψυχής της, ενώ στο παιδί η εγκεφαλική λειτουργία λόγω ηλικίας δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί. Συνεπώς, έτσι αιτιολογείται το γεγονός ότι ο άντρας πρέπει να είναι ο κυρίαρχος του οίκου.¹⁴⁸

Ο Ξενοφών ασπάστηκε αρκετές από τις ιδέες του Σωκράτη, υπογραμμίζοντας πως οι γυναίκες έχουν ανεπτυγμένη παρατηρητικότητα και μνήμη, προσθέτοντας σε

¹⁴⁵ Πλάτων, *Νόμοι* Z 813c.

¹⁴⁶ Πλάτων, *Νόμοι* Z 805e.

¹⁴⁷ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* B 1269, 1270a.

¹⁴⁸ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* A 1260a.

αυτά την άποψη ότι οι θεοί τούς έδωσαν τα κατάλληλα χαρίσματα για να κυριαρχήσουν στο είδος τους.¹⁴⁹ Πίστευε πως οι γυναίκες είχαν ως βασικό ρόλο τις οικιακές εργασίες και ό,τι αφορά το εσωτερικό του σπιτιού ενώ αντίστοιχα για τον άντρα οι κατάλληλες ασχολίες τοποθετούνταν εκτός σπιτιού. Κάτι τέτοιο αποδεικνύονταν και από τη σωματική ρώμη με την οποία προίκισε η φύση τον άντρα, ώστε να μπορεί να ανταπεξέρχεται στους εξωτερικούς κινδύνους, ενώ στη γυναίκα χαρίστηκε η τρυφερότητα, ώστε να κρατάει δεμένα τα μέλη της οικογένειας. Εκτός από την επιμέλεια των παιδιών η γυναίκα ήταν υπεύθυνη γενικότερα για την ευρυθμία του οίκου, όπως ήταν η εξασφάλιση των προμηθειών ή η φροντίδα των δούλων, όταν αρρώσταιναν.¹⁵⁰ Συνεπώς στήριξε και εκείνος τον συλλογισμό του στην κάθετη τομή μεταξύ ανδρών και γυναικών ως προς τον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο. Ο συγκεκριμένος διαχωρισμός προέκυπτε από τη φυσική τάξη των πραγμάτων που ενορχηστρώθηκε από τους θεούς, καταμερίζοντας στο κάθε φύλο διαφορετικές αλλά εξίσου σημαντικές αρετές προκειμένου να λειτουργήσει η ανθρωπότητα.

3. Η εξωτερική εμφάνιση των γυναικών στην κλασική Αθήνα και η παρουσία τους στις θρησκευτικές πομπές:

A) Ο αισθητική και ο καλλωπισμός.

Η αισθητική των γυναικών κατά την κλασική εποχή εναρμονίστηκε με τον λιτό και συντηρητικό τρόπο ζωής τους χωρίς ωστόσο να υπονοείται ότι η αμφίεσή τους υστερούσε σε κομψότητα. Όσον αφορά τη χρήση των καλλυντικών προϊόντων γίνονται γνωστά ορισμένα από αυτά σ'ένα απόσπασμα μιας κωμωδίας του Αριστοφάνη (απ. 320k, Edmunds 663). Παρότι η κωμωδία δεν διασώζεται ολόκληρη, στο εναπομείναν σπάραγμα παρουσιάζονται οι άνδρες Αθηναίοι να σχολιάζουν με περιπαιχτική διάθεση τα προϊόντα ομορφιάς που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες στην καθημερινότητά τους. Η ευρεία γκάμα ομορφιάς περιλάμβανε αλοιφές για τα χείλη, ρουζ, σκιές ματιών, πούδρα και αρώματα, ενώ διέθεταν ακόμα και ένα αντίστοιχο *make up*, το οποίο ονομαζόταν *ψιμύθιο* και αποτελούνταν από λευκό ανθρακικό μόλυβδο.¹⁵¹ Στον ενδυματολογικό τομέα, οι Ελληνίδες και πιο συγκεκριμένα οι Αθηναίες ήταν διάσημες για την επιδεξιότητά τους στο γνέψιμο. Πολλές σκηνές ήδη

¹⁴⁹ Ξενοφών *Οίκονομικός* VII 26-27.

¹⁵⁰ Ξενοφών *Οίκονομικός* VII 7-10.

¹⁵¹ Blundell (2006) 94.

από την αρχαϊκή λογοτεχνία προβάλλουν το πρότυπο της γυναίκας να είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την κατεργασία του μαλλιού. Η επεξεργασία των υφασμάτων στην κλασική Αθήνα γινόταν από την κυρία του εκάστοτε οίκου με τη βοήθεια των δούλων της. Το υλικό που χρησιμοποιούσαν για τα ρούχα τους ήταν κυρίως το μαλλί, η κατεργασία του οποίου ήταν πολύ δύσκολη και χρονοβόρα, καθώς χρειαζόταν περίπου έξι βδομάδες για να ολοκληρωθεί η παρασκευή ενός χιτώνα παραδείγματος χάρη. Επίσης, οι ευκατάστατες Αθηναίες είχαν τη δυνατότητα να επεξεργάζονται λινά υφάσματα, τα οποία είχαν εξαιρετικά απαλή υφή. Ο συντονιστής των ενδυματολογικών δραστηριοτήτων ήταν η κυρία του σπιτιού, η οποία επέβλεπε την κοπιαστική δουλειά του υπηρετικού προσωπικού βοηθώντας όπου ήταν αναγκαίο. Ήταν αρμοδιότητα των παντρεμένων γυναικών να εφοδιάζουν όλο το σπίτι με υφάσματα για οποιαδήποτε χρήση, όπως κουρτίνες, μαξιλάρια, καλύμματα για κρεβάτια, αλλά και ενδύματα για τον σύζυγο και τα παιδιά. Η τεχνοτροπία της επεξεργασίας του υφάσματος απαιτούσε πολύ μεγάλη λεπτότητα και δημιουργικότητα, γι' αυτό η περηφάνια και το κύρος μίας γυναίκας διαμορφώνονταν από τις επιδόσεις της στο γνέψιμο.¹⁵²

Η επιτυχημένη δραστηριότητα μίας γυναίκας στην κλωστοϋφαντουργία προκαλούσε τον θαυμασμό των αντρών, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από ορισμένες αναπαραστάσεις αγγείων που απεικονίζουν τους άντρες να καμαρώνουν τις συζύγους τους την ώρα που είναι αφοσιωμένες στον αργαλειό τους. Η εικόνα της γυναίκας να είναι συγκεντρωμένη στην κατεργασία των υφασμάτων προσidiaζε στο ιδανικό της συζύγου που είναι αφοσιωμένη στον σύζυγο και την οικία τους, χωρίς να της περισσεύει χρόνος να συναναστραφεί με άλλες γυναίκες. Η εκτίμηση των αντρών γι' αυτή τη γυναικεία τέχνη απαντάται και στα συμπόσια, αφού ενίοτε συνήθιζαν να εκθέτουν τα έργα των συζύγων τους για να επαινεθεί η αρετή τους.¹⁵³

Η υφαντουργία δεν εξασκούσαν μόνο για χάρη των οικογενειακών αναγκών αλλά και προς τιμήν των θεοτήτων. Η γυναίκα παρασκεύαζε ενδύματα με σημαντικότερο απ' όλα τον πέπλο, τον οποίο προσέφεραν στην πολιούχο τους, την Αθηνά, κατά τη διάρκεια των μεγάλων Παναθηναίων. Κάθε φορά μία νέα ομάδα κοριτσιών αναλάμβανε την ύφανση του πέπλου και επρόκειτο για μία διαδικασία που ήταν ιδιαίτερα τιμητική για εκείνα.¹⁵⁴ Όπως φανερώνεται και από τη ζωφόρο του

¹⁵²Blundell (2006) 97.

¹⁵³Blundell (2006) 98.

¹⁵⁴Blundell (2006) 98.

Παρθενώνα οι ανύπαντρες γυναίκες ήταν βαριά ντυμένες με κοντούς μανδύες, έχοντας ριγμένο ένα πανωφόρι, το πιο αγαπητό ένδυμα των Αθηναίων γυναικών, τον πέπλο, ο οποίος είχε συνήθως φανταχτερό χρώμα. Από την άλλη, οι παντρεμένες γυναίκες φορούσαν τον χιτώνα που ήταν φτιαγμένος από λινό ύφασμα. Λόγω της ποιότητας του υφάσματος που ήταν πιο ελαφρύ και αέρινο, εφάπτονταν πάνω στο σώμα τους και έτσι γίνονταν πιο ελκυστικές στα μάτια των αντρών τους.¹⁵⁵ Σε ειδικές περιστάσεις φορούσαν μικρά σκουλαρίκια και ενίοτε ταινίες στα μαλλιά.

Στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα προβάλλονται και τα ιδανικά των αντρών σε σχέση με τη γυναικεία ομορφιά. Ο Ισχόμαχος, όπως διατυπώνεται μέσα στο έργο, όταν πρόσεξε πως η γυναίκα του ήταν έντονα μακιγιαρισμένη και φορούσε ψηλά παπούτσια, την επέπληξε για την εμφάνισή της και της εξήγησε πως οι πραγματικές αρετές που ομορφαίνουν μία γυναίκα σχετίζονται με τις καλές επιδόσεις της στις απαιτήσεις του οίκου. Επίσης, την συμβούλευσε πως αν ήθελε να διατηρήσει τη φυσική της ομορφιά θα έπρεπε να ακολουθήσει τη δική του «κούρα ομορφιάς» που περιλάμβανε την επίβλεψη των υπηρετριών στις οικιακές εργασίες, το ζύμωμα του ψωμιού και τη φροντίδα για τα ενδύματα και τα κλινοσκεπάσματα της οικογένειας.¹⁵⁶ Αυτές οι σκέψεις του Ισχόμαχου σχετικά με την αμφίεση της συζύγου αντικατοπτρίζουν και τις πεποιθήσεις των Αθηναίων εν γένει, οι οποίοι φαίνεται πως είχαν συνδέσει της σύζυγό τους απόλυτα με τον οίκο τους. Από την άλλη, η αμφίεση των εταιρών και των παλλακίδων σίγουρα θα είχε άλλο ύφος, εφόσον οι αρμοδιότητες τους ήταν διαφορετικές από εκείνες της Αθηναίες.

B) Η σχέση των γυναικών με το θείο στοιχείο και οι γυναικείες φιγούρες στα γλυπτά του Παρθενώνα.

Η θρησκεία ήταν ο μοναδικός τομέας δραστηριοτήτων που έδινε την ευκαιρία τόσο στις ανύπαντρες όσο και στις παντρεμένες γυναίκες να αποκτήσουν δημόσιο ρόλο. Ειδικά για τις παντρεμένες γυναίκες η μόνη περίπτωση να εξέλθουν εκτός της οικίας τους για πολλές ημέρες ήταν η γιορτή των Θεσμοφορίων κατά τη διάρκεια της οποίας κατασκήνωναν κοντά στο ιερό της Δήμητρας τελώντας σχετικές ιεροτελεστίες. Η θρησκευτική εορτή καθιστούσε τη γυναίκα υπεύθυνη εκτός οίκου για πρώτη φορά και της επέτρεπε να ασχοληθεί με υποθέσεις εκτός του οικογενειακού ιστού.¹⁵⁷

¹⁵⁵Blundell (2006) 26.

¹⁵⁶Ξενοφών, *Οικονομικός* X 2-10.

¹⁵⁷Blundell (2006) 116.

Τα γλυπτά του Παρθενώνα αποτυπώνουν την κυριαρχία του γυναικείου φύλου στην αθηναϊκή θρησκεία, εάν σκεφτούμε μάλιστα πως η μεγάλη πομπή των Παναθηναίων ξεκινούσε από τη δυτική πύλη της πόλης καθοδηγούμενη από ένα πλήθος κοριτσιών.¹⁵⁸ Μία παράδοξη κίνηση των Αθηναίων αποτελεί η ίδια η ανέγερση του Παρθενώνα, εφόσον πρόκειται για ένα έργο που προσέδωσε ιδιαίτερη αίγλη στην πόλη τους και ήταν αφιερωμένο σε μία γυναικεία θεότητα και όχι σε κάποιον άρρενα θεό. Φυσικά, η θεϊκή της υπόσταση δεν εξισώνεται με καμία θνητή, ωστόσο δεν παύει να αντιπροσωπεύει το γυναικείο φύλο. Ακόμα μία αντίφαση αποτελεί το γεγονός πως η θεά Αθηνά εκπροσωπούσε τα στοιχεία της αγνότητας και του πολέμου, χαρακτηριστικά που δεν ήταν συνδυασμένα με τη θνητή γυναίκα. Η Αθηναία ήταν συνυφασμένη με την απόκτηση απογόνων και συνεπώς δεν της ταίριαζε η παρθενία και φυσικά ήταν προορισμένη για τη φροντίδα της οικογενειακής εστίας οπότε δεν προβλεπόταν η ανάμειξή της σε πολεμικές συρράξεις.

Οι Αθηναίοι είχαν προσδώσει πολύ μεγάλη σημασία στην αισθητική του αγάλματος της Αθηνάς, το οποίο είχε ύψος πάνω από δώδεκα μέτρα και η θεά απεικονίζονταν ως πολεμίστρια κρατώντας την ασπίδα της και φορώντας το κράνος της. Παράλληλα, τον ναό πλαισίωναν και άλλες γυναικείες μορφές στα αετώματα και στις μετώπες κυρίως μυθολογικά πρόσωπα που εκτελούσαν ένδοξες πράξεις. Στη ζωφόρο ενώ απεικονίζονται κυρίως άντρες που ακολουθούσαν την πομπή των Παναθηναίων, κάτι που συνέβαινε στην πραγματική ζωή, στο ανατολικό τμήμα οι δύο άκρες της πομπής καθοδηγούνταν από γυναίκες. Εκεί εμφανίζονται οι πέντε από τις έξι Ολύμπιες θεές, εκτός της Εστίας, ενώ η Αθηνά ως τιμώμενη πολιούχος κάθεται με τον Ήφαιστο δεξιά από το κέντρο και στην αριστερή της πλευρά στέκεται η Ήρα. Το παράδοξο είναι ότι τα κορίτσια αυτά που είχαν περάσει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους εντός της πατρικής οικίας ξαφνικά καλούνταν να παρουσιαστούν μπροστά σ' ένα τόσο πυκνό πλήθος. Οι κοπέλες που λάμβαναν μέρος στην πομπή θα έπρεπε να διένυαν την αρχή της εφηβικής τους ηλικίας, συνεπώς η φύλαξή τους θα έπρεπε να ήταν αυστηρή. Όπως αποκαλύπτει η ζωφόρος του Παρθενώνα, οι νεαρές δεν ήταν πλήρως προστατευμένες προτού παντρευτούν, καθώς εκτίθονταν στα βλέμματα των αντρών, κάτι που έχει σχολιάσει και ο Λυσίας.¹⁵⁹ Ο ρήτορας αναφέρει πως οι νέες κοπέλες ενώ είχαν συνηθίσει να είναι σεμνές και έγκλειστες στην οικία τους τώρα

¹⁵⁸Charles Seltman (1955) 121.

¹⁵⁹Λυσίας, *Πρός Σίμωνα άπολογία* 3,6-7.

έπρεπε να φανερωθούν με τόλμη μπροστά στους συγγενείς και σε αγνώστους λόγω της θρησκευτικής εορτής. Μάλλον, οι θρησκευτικές εορτές αποτελούσαν μέρος της προετοιμασίας των νεαρών κοριτσιών για τη συζυγική τους ζωή, προσφέροντας τους μία πρώτη επαφή με τον κόσμο εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος.

Τα κορίτσια τιμούσαν κυρίως τις θεές που δοξάζονταν στην Αθήνα. Κάποια από αυτά π. χ οι *ἄρκτοι* ζούσαν περίπου για ένα έτος στον ναό της Αρτέμιδος στην ανατολική ακτή της Αττικής και κατά το διάστημα της παραμονής τους εκεί συμμετείχαν σε αγώνες δρόμου και σε χορούς. Επίσης, άλλα σημαντικά καθήκοντα αναλάμβαναν οι αρρηφόροι, δηλαδή ορισμένα νεαρά κορίτσια αριστοκρατικής καταγωγής που ήταν επιφορτισμένα με το καθήκον να φέρουν μυστικά αντικείμενα της θεάς. Τα συγκεκριμένα κορίτσια ζούσαν για ένα χρονικό διάστημα σε ένα οίκημα της Ακρόπολης και οι ασχολίες τους περιλάμβαναν το στήσιμο του αργαλειού και την ύφανση του πέπλου, τον οποίο προσέφεραν στη θεά Αθηνά.¹⁶⁰ Πιο συγκεκριμένα, ο πέπλος της Αθηνάς υφαίνονταν από τις εργαστίνες και κάποιες από αυτές προπορεύονταν στην πομπή.

Οι κληφόροι που συμμετείχαν στην πομπή των Παναθηναίων ήταν παρθένα κορίτσια ευγενικής καταγωγής σε ηλικία γάμου που μετέφεραν τα κάνιστρα μέσα στα οποία βρίσκονταν τα ιερά σκεύη.¹⁶¹ Τα παραπάνω θρησκευτικά καθήκοντα είναι μερικά από αυτά που αναλάμβαναν τα κορίτσια προτού παντρευτούν. Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει πως οι περισσότερες από αυτές τις θρησκευτικές ασχολίες σχετίζονταν με τον μελλοντικό τους ρόλο στον οικογενειακό ιστό. Επρόκειτο να γίνουν μητέρες και σύζυγοι, γι' αυτό όλες οι προσφορές τους απευθύνονταν στις θεές που θα βοηθούσαν στη διεκπεραίωση των μετέπειτα ρόλων τους. Για παράδειγμα, η Αφροδίτη θα μεριμνούσε για τη σεξουαλικότητα που θα είχαν ως σύζυγοι, ενώ η Άρτεμις που ήταν συνδεδεμένη με τον τοκετό θα φρόντιζε για την ομαλή άσκηση των μητρικών καθηκόντων.

Όπως έχει αναφερθεί η συσχέτιση των γυναικών με τα ζώα εκπηγάει από την αντίληψη ότι η γυναίκα έχει ατίθαση φύση και μπορούσε να εξημερωθεί μόνο διά του γάμου. Σ' ένα αντίστοιχο πλαίσιο είχε δημιουργηθεί και ο χαρακτηρισμός, *ἄρκτος*, για τις ακόλουθες της Άρτεμις στη γιορτή των Ἀρκτείων, καθώς με αυτόν τον τρόπο τα κορίτσια μεταμφιεζόμενα σε αρκούδες μπορούσαν να εκτονώσουν την ατίθαση ορμή τους. Η συγκεκριμένη θεά, η ανύπαντρη παρθένα που έτρεχε στα δάση και στις

¹⁶⁰Lamberton & Rotroff (2013) 19.

¹⁶¹Blundell (2006) 17.

κορυφές, αντιπροσώπευε αυτή τη θηλυκή εκδοχή, την οποία προσλάμβαναν και τιμούσαν τα νεαρά κορίτσια πριν παντρευτούν. Κατά τη διάρκεια των Άρκειών εκτός από τα τελετουργικά προς τιμήν της Άρτεμης, τα κορίτσια συμμετείχαν σε αγώνες και σε χορούς.¹⁶² Στη *Λυσιστράτη*, απαριθμούνται όλες οι θρησκευτικές υποχρεώσεις των κοριτσιών πριν από την έγγαμη ζωή τους, παρουσιάζοντας με σαφήνεια όλες τις κατηγορίες της κοινωνικής δραστηριότητάς τους.¹⁶³

Τα θρησκευτικά τελετουργικά αποτέλεσαν ακόμα και για την παντρεμένη γυναίκα τη μοναδική περίπτωση αποστασιοποίησης από την ανδρική κυριαρχία και εξουσία. Η συμμετοχή των γυναικών στα ιερά δρώμενα ήταν μία τιμητική κίνηση για τις ίδιες, γεγονός που κατανοούσαν και οι άντρες, καθώς αναγνώριζαν το δικαίωμα ν' αφήνουν εν μέρει τις οικιακές τους υποθέσεις προκειμένου ν' ανταποκριθούν στα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Για παράδειγμα, στις *Βάκχες* του Ευριπίδη οι άντρες φαίνεται πως είχαν αποδεχτεί το γεγονός ότι οι γυναίκες σταματούσαν για λίγο την υφαντική τέχνη για να ακολουθήσουν τον Διόνυσο στα όρη. Βέβαια, χρειάζεται να διευκρινιστεί πως αναφορικά με τις μυστηριακές τελετές για τη λατρεία του Διονύσου η πλειονότητα των γυναικών συμμετείχε σ' ένα συμβολικό επίπεδο καθώς το σκηνικό που περιγράφεται είναι προϊόν εξιδανίκευσης μέσα σ' ένα φαντασιακό πλαίσιο.¹⁶⁴

¹⁶²Lamberton & Rotroff (2013) 19.

¹⁶³Ευριπίδης, *Λυσιστράτη* 60-63.

¹⁶⁴Ευριπίδης, *Βάκχαι* 116-119.

Συμπεράσματα

Ένας από τους λόγους που επιλέχθηκε κυρίως η μελέτη της αρχαϊκής εποχής για την Ετρουρία και της κλασικής εποχής για την Αθήνα αναφορικά με τη θέση της γυναίκας είναι το ότι οι συγκεκριμένες εποχές αποτέλεσαν την πολιτισμική κορύφωση του κάθε λαού αντίστοιχα. Παρότι ο ετρουσκικός πολιτισμός έφτασε στο απόγειό του νωρίτερα από τον αθηναϊκό, τα περισσότερα ετρουσκικά στοιχεία, τα οποία αφομοιώθηκαν από τον ρωμαϊκό πολιτισμό, έφτασαν στην Ελλάδα αργότερα μέσω της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Ωστόσο, όπως φανερώνει η τέχνη της αγγειοπλαστικής, οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ Αθήνας και Ετρουρίας ήταν από πολύ νωρίς έντονες και ο θαυμασμός των Ετρούσκων για την ελληνική αισθητική συνέβαλε στην υιοθέτηση ελληνικών στοιχείων στην τέχνη τους.

Η πρώτη συγκριτική παρατήρηση σχετικά με τη θέση της γυναίκας στην Αθήνα και στην Ετρουρία προκύπτει από τη σχέση που εκείνη είχε με τον σύντροφό της. Η ετρουσκική τέχνη εξύμνησε το δέσιμο που το ζευγάρι απολάμβανε τόσο στη ζωή όσο και στον θάνατο, κάτι που δεν εντοπίζεται σε τόσο μεγάλο βαθμό στην κλασική Αθήνα. Φυσικά, το αριστοκρατικό υπόβαθρο της Ετρουρίας ενθάρρυνε την ανάπτυξη στενών οικογενειακών δεσμών, κάτι που επιβεβαιώνει και η αριστοκρατική Αθήνα της αρχαϊκής εποχής. Στην κλασική εποχή η οικογένεια είχε ίσως περισσότερο πολιτικό χαρακτήρα καθώς όλα περιστρέφονταν γύρω από τη γέννηση νόμιμων αθηναϊκών τέκνων που θα υπηρετούσαν την πόλη ως χρηστοί πολίτες.

Η συντροφική αγάπη, όπως εκφράστηκε από τους Ετρούσκους, ενδέχεται να ήταν απόρροια και μίας ακόμα εξωτερικής συνθήκης με την οποία οι Αθηναίοι της κλασικής εποχής δεν βρέθηκαν αντιμέτωποι, αυτή της μετανάστευσης. Η συγκεκριμένη σκέψη μπορεί να αναπτυχθεί μόνο αν θεωρηθεί ως δεδομένη η θεωρία της μετανάστευσης των Ετρούσκων από την ανατολή προς την περιοχή της σημερινής Ιταλίας. Έστω, λοιπόν, ότι λαμβάνεται υπόψιν αυτή η θεωρία, θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς πως η οργανωμένη μετανάστευση προϋπέθετε τις αρχές της συνεργασίας και της αλληλοβοήθειας μεταξύ των μελών προκειμένου να αποφευχθούν τυχόν κίνδυνοι και ανεπιθύμητες καταστάσεις. Συνεπώς, τα δύο φύλα υποστήριζαν τα διαφορετικά προτερήματα που το καθένα διέθετε προκειμένου να επιβιώσουν αμφότερα και να προχωρήσουν το εγχείρημά τους. Η γυναίκα σε τέτοιου είδους συνθήκες αναλάμβανε τον ρόλο του φύλακα του οίκου, μία ιδιότητα που ήταν

αρκετά απαιτητική.¹⁶⁵ Η συγκεκριμένη συνθήκη μπορούσε να ενδυναμώσει την ισοτιμία των δύο φύλων και να ενθαρρύνει την υγιή αλληλεξάρτηση, μετριάζοντας έτσι τις τάσεις της ανδρικής κυριαρχίας στο γυναικείο φύλο. Επίσης, η αγωνία για τη διαιώνιση των απογόνων προκειμένου να διασωθεί ο πολιτισμός που μετέφεραν έδωσαν στη γυναίκα μία ισοδύναμη θέση πλάι στον άντρα της. Έτσι, η πιθανότητα της μετανάστευσης θα μπορούσε να δικαιολογήσει κάπως την ξεχωριστή κοινωνική θέση που απολάμβαναν οι Ετρούσκες σε αντιδιαστολή με τις Αθηναίες.

Ολόκληρη η αθηναϊκή κοινωνία είχε θεμελιωθεί πάνω στις ανάγκες των αντρών, μερικοί από τους οποίους θεωρούσαν ως ανώτερη μορφή έρωτα την ένωση μεταξύ δύο αντρών, εργαλειοποιώντας σχεδόν τη γυναίκα για την απόκτηση παιδιών. Επομένως, η συντροφικότητα και ο έρωτας μεταξύ του ζευγαριού στην Αθήνα αυτής της εποχής δεν ήταν σύνηθες φαινόμενο και φαίνεται πως η τρυφερή συζυγική σχέση ήταν στοιχείο που εμφανίστηκε κυρίως στην ετρουσκική κοινωνία.

Επιπλέον, όσον αφορά τον μητρικό ρόλο της Ετρούσκας τα στοιχεία είναι ελλιπή και το μόνο που έχει τεκμηριωθεί είναι η μεταβίβαση του ονόματός της στο παιδί της. Από την άλλη, η Αθηναία μητέρα, όπως έχει καταγραφεί, αφιέρωνε αρκετό χρόνο από την καθημερινή της ζωή για να προετοιμάσει μία σωστή σύζυγο στην περίπτωση που γεννούσε κόρη και έναν χρηστό πολίτη στη περίπτωση του γιου. Οι προσδοκίες και ο προσανατολισμός της ζωής της ήταν άμεσα συνδεδεμένα με την ευημερία της πολιτείας. Παρατηρείται επίσης ότι οι προσωπικές σχέσεις μεταξύ της οικογένειας στην Αθήνα επισκιάζονται συχνά από τα προστάγματα της πολιτείας. Αντίθετα, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί η ετρουσκική τέχνη και κάποιες έμμεσες αναφορές, η Ετρούσκα προσδιορίζονταν και μέσα από τις πιο προσωπικές της σχέσεις, όπως ήταν η συμμετοχή της στα συμπόσια με τον σύζυγό της. Φυσικά, τα στοιχεία για τους Ετρούσκους πηγάζουν κυρίως από τη μνημειακή τους τέχνη και δεν συγκεντρώνονται φιλολογικές πηγές για να επιβεβαιώσουν τα συμπεράσματα για τους κοινωνικούς ρόλους των φύλων, όμως ακόμα και μέσα από τον υλικό πολιτισμό η κοινωνική ελευθερία των γυναικών της Ετρουρίας αποτυπώνεται καθαρά.

Ίσως ένας κοινός τόπος μεταξύ αυτών των δύο πολιτισμών να είναι η σύνδεση των γυναικών με το θείο στοιχείο. Στην ετρουσκική θρησκεία η Μητέρα-Γη λατρευόταν ως γυναικεία θεότητα που δέσποζε με την παντοδυναμία της στον κόσμο και συχνά την αποκαλούσαν ως Juno (Ηρα) ή Mater Matuta. Οι Ετρούσκοι

¹⁶⁵Mossé (2008) 49.

μπορούσαν να λατρεύουν ακόμα και μια νεκρή γυναίκα καθώς συνδυάζονταν με το υπερέραν και τη μεγάλη θεά, κυρίως λόγω της γυναικείας φύσης της, η οποία εν συγκρίσει με την αντρική ήταν εγγύτερα στη γυναικεία θεότητα.¹⁶⁶ Η πεποίθηση ότι η γυναικεία φύση προσιδιάζει περισσότερο στο θεϊκό στοιχείο ίσως να ήταν ο λόγος που οι Ετρούσκοι επιμελούνταν με τέτοιο ζήλο τους γυναικείους τάφους. Μία αντίστοιχη αντίληψη φαίνεται πως είχαν και οι Αθηναίοι για τη σχέση της γυναίκας με τη θεία φύση. Οι θρησκευτικές εκδηλώσεις και τα τελετουργικά ήταν ο μοναδικός τομέας συμμετοχής των γυναικών, στις οποίες μάλιστα, αναλάμβαναν πολλές διαφορετικές αρμοδιότητες. Επιπλέον, τα γλυπτά του Παρθενώνα, όπως διατυπώθηκε και παραπάνω, απεικονίζουν κατά κόρον γυναικείες θεότητες και ολόκληρος ο ναός αφιερώθηκε εξ ολοκλήρου σε μία γυναικεία θεότητα, την Αθηνά. Συνεπώς η γυναίκα και στις δύο πολιτισμικές παραδόσεις υπήρξε περισσότερο συνυφασμένη με τη θρησκευτική ζωή σε σχέση με τον άντρα.

Ο σχολιασμός των δύο πολιτισμών με κοινό παρονομαστή τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία σίγουρα δεν έχει τα χαρακτηριστικά μίας ισότιμης αντιπαραβολής καθώς δεν έχουν ως κοινή αφετηρία την ίδια χρονική περίοδο, ούτε την ίδια πολιτική οργάνωση. Ωστόσο, είναι χρήσιμη η ανάδειξη των διαφορετικών στοιχείων που ως λαοί αφομοίωσαν στην κοινωνική τους λειτουργία, καθώς η αρχαϊκή εποχή διαδέχθηκε την κλασική και συνεπώς υπάρχει μία γραμμική αλληλουχία. Επιπλέον, εφόσον τα ετρουσκικά ήθη διαπλέχτηκαν με τα ρωμαϊκά και στο τέλος αποτέλεσαν ένα κράμα, γίνεται αντιληπτό ότι μέσα από τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό επιβίωσαν και τα στοιχεία της ετρουσκικής κουλτούρας. Ιδιαίτερα η γυναίκα ως αναπόσπαστη ψηφίδα της κοινωνίας αποτέλεσε μία αξιοσημείωτη έκπληξη για τη μελέτη του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού, αφού ενώ τα χαρακτηριστικά της δράσης της ήταν κοινά για την Αθήνα και τη Ρώμη, η Ετρουρία διαφοροποιήθηκε αρκετά από αυτό το ελληνορωμαϊκό γυναικείο πρότυπο. Η επιδεξιότητα στην οικοκυρική τέχνη για την οποία πάσχιζε η Αθηναία αντικαθίσταται από την τέχνη της διασκέδασης και της πολυτελούς ζωής στην Ετρουρία. Να μνημονευθεί βέβαια πως η κοινωνική διαίρεση με βάση την καταγωγή που ίσχυσε για τον θηλυκό πληθυσμό της Αθήνας δεν έχει εντοπιστεί στην Ετρουρία, γι' αυτό υπάρχει ένα μεγάλο ερώτημα σχετικά με τις κοινωνικές τάξεις των γυναικών

¹⁶⁶Heurgon (1997) 163.

στην Ετρουρία και με το πόσο διέφερε η ζωή μία γυναίκας στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Συνεπώς, ο διαφορετικός ρόλος της γυναίκας συγκαταλέγεται μαζί με τα υπόλοιπα στοιχεία που καθιστούν την Ετρουρία τόσο διαφορετική σε σχέση με την Αθήνα και τη Ρώμη. Ωστόσο, μία κοινή παραδοχή τόσο για την Αθήνα όσο και για την Ετρουρία είναι ότι η γυναίκα συνδέθηκε κυρίως με την οικία και τη θρησκεία, παρόλο που τα δικαιώματα και οι σχέσεις της με το αντίθετο φύλο διέφεραν αισθητά στις δύο αυτές κοινωνίες.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενές υλικό:

- Athenaeus Naucratis (1992) *Dipnosophistae* B. G Teubner: Λειψία.
- Aristophanes (1907) *Acharnians* Oxford University Press: Οξφόρδη.
- Aristophanes (2004) *Thesmophoriazusae* Oxford University Press: Οξφόρδη.
- Aristotle (1929) *Politics* B. G Teubner: Λειψία.
- Cicero De (1917) *De Natura Deorum* B. G Teubner: Λειψία.
- Demosthenes (1994) *Orationes* B.G Teubner: Λειψία.
- Diodorus Siculus (1888-1890) *Bibliotheca Historica* B. G Teubner: Λειψία.
- Diogenes Laertius (1999) *Vitae Philosophorum* B. G Teubner: Λειψία.
- Dionysius Halicarnaseus (1997) *Antiquitates Romanarum* B. G Teubner: Λειψία.
- Euripides (1980) *Alcestis* B. G Teubner: Λειψία.
- Euripides (1982) *Bacchae* B. G Teubner: Λειψία.
- Euripides (1988), *Phoenissae*, B. G Teubner: Λειψία.
- Euripides (1992) *Medea* B. G Teubner: Λειψία.
- Herodotus (1997) *Historiae* B. G Teubner: Λειψία.
- Hesiod (1990) *Theogonia, Opera et Dies* Oxford University Press: Οξφόρδη.
- Homer (1963) *Iliad* Oxford University Press: Οξφόρδη.
- Hyginus (2002) *Fabulae* K. G Saur: Μόναχο.
- Livy (1930) *Ab Urbe Condita* B. G Teubner: Λειψία.
- Lysias (1913) *Orationes* B. G Teubner: Λειψία.
- Pausanias (1903) *Description of Greece* B. G Teubner: Λειψία.
- Plautus (1894) *Cistellaria* B. G Teubner: Λειψία.
- Plato (2002) *Respublica* Oxford University Press: Οξφόρδη.
- Plato (1963) *Minos, Leges, Epinomis, Epistulae, Definitiones, Spuria* Oxford Aristotle *Politica* Oxford University Press: Οξφόρδη.
- Plutarchus (1970) *Vitae Parallelae* B. G Teubner: Λειψία.

Sophocles (1913) *Electra* Loeb: Λονδίνο.

Strabo (1877) *Geography* B. G Teubner: Λειψία.

Xenophon (1963) *Commentarii, Oeconomicus, Convivium, Apologia Socratis* Oxford University Press: Οξφόρδη.

Δευτερογενές υλικό:

Αποστολάκης, Κ. & Αποστολάκης, Μ. (2020), *Από κτίσεως Ρώμης, Βιβλία Α'-Γ'*, Αθήνα.

Κάκτος (1992) *Ιπποκράτης Γυναικολογία Ι: Περί Γυναικείων Α'*, Αθήνα.

Blundell, S. (2006), *Οι γυναίκες στη κλασική Αθήνα*, Αθήνα.

Bonfante, L. (1971), "Etruscan Dress as Historical source: Some Problems and Examples" *American Journal of Archeology* 75: 277-284.

Bonfante, L. (1973), "The Women of Etruria" *Arethusa* 6:91-101.

Bonfante, L. (1973), "Etruscan Women: A Question of Interpretation" *Archaeology* 26: 242-249.

Bonfante, L. (1981), *Reflections of Women in antiquity*, Λονδίνο.

Bonfante, L. & Nagy, H. & Whitehead, J. (2008), "Searching for Etruscan Identity" *American Journal of Archaeology* 112: 413-417.

Brock, R. (1994), "The Labour of Women in Classical Athens" *The Classical Quarterly* 44: 336-346.

Dillon, M. (2003,) *Girls and Women in Classical Greek Religion*, Λονδίνο.

Foxhall, L. (1989), "Household, Gender and Property in Classical Athens" *The Classical Quarterly* 39: 22-44.

Heurgon, J. (1997), *Η καθημερινή ζωή των Ετρούσκων*, Αθήνα.

Katz, M. (1992), "Ideology and 'The Status of Women' in Ancient Greece" *History and Theory* 31: 70-97.

Lamberton, R. & Rotroff, S. (2013) *Women in the Athenian Agora* Αθήνα.

Mossé. C. (1969) *The ancient world in work* Λονδίνο.

Mossé. C. (2006) *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα* Αθήνα.

Osborne,R. (2001) “Why did Athenian Pots Appeal to the Etruscans?” *World Archeology* 33: 277-295.

Prichard, D. (2014) “The position of attic women in democratic Athens” *Greece & Rome* 61: 174-193.

Richter, G. (1918), “Etruscan Earrings” *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 13:289-290.

Seltman, C. (1955), “The Status of Women in Athens” *Greece & Rome* 2: 119-124.